

CRNA GORA

ZAVOD ZA ŠKOLSTVO

*Program njege i vaspitno-obrazovnog rada
sa djecom uzrasta do 3 godine*

Podgorica 2011.

Program njege i vaspitno-obrazovnog rada sa djecom uzrasta do 3 godine

Izdavač: Zavod za školstvo

Urednik: Pavle Goranović

Lektor: Danijela Đilas

Tehnička priprema: Nevena Čabrilo

Štampa: „Pobjeda“, Podgorica

Tiraž: 300

Podgorica, 2011.

Program njege i vaspitno-obrazovnog rada sa djecom uzrasta do 3 godine uradila je komisija u sljedećem sastavu:

Radoje Novović, predsjednik
Fran Vuljaj, član
Pero Vuksanović, član
Doc. dr Tanja Novović, članica
Vesna Dimitrijević, članica
Gordana Spasojević, članica
Milja Vojinović, članica
Gojana Đurašković, članica
Vuk Stanišić, član
Milica Paović, član

Nacionalni savjet za obrazovanje je na drugoj sjednici održanoj 25.05. 2011.godine donio **Program njege i vaspitno-obrazovnog rada sa djecom uzrasta do 3 godine.**

SADRŽAJ

I UVOD.....	5
II CILJEVI.....	7
III UZRASNE GRUPE	9
IV SREDINA ZA IGRU I UČENJE	32
V ULOGA ODRASLOG	33
VI SARADNJA SA RODITELJIMA	34
VII METODSKA UPUTSTVA	35
VIII PLANIRANJE.....	36
IX DJECA SA SMETNJAMA/TEŠKOĆAMA U RAZVOJU.....	37
X LITERATURA	40

I UVOD

Kada kažemo da je zadatak vaspitača/vaspitačica i medicinskih sestara u predškolskim ustanovama da podstiču razvoj svakog djeteta, mislimo na fizički, ali i na psihički razvoj. Podsticanje fizičkog razvoja podrazumijeva brigu o fizičkom zdravlju djeteta, njegu i preventivnu zdravstvenu zaštitu, pravilnu ishranu, što sve dovodi do rasta djeteta. Fizički razvoj, tj. rast djeteta, preduslov je psihičkog razvoja. Podsticanje psihičkog razvoja dovodi do nastanka novih oblika ponašanja, sticanja novih iskustava i usavršavanja novih sposobnosti, koje će omogućiti funkcionisanje djeteta na nov, savršeniji, tj. uspješniji način.

Na uzrastu do tri godine, podsticanje psiho-fizičkog razvoja uslovljeno je kvalitetnom i adekvatnom njegom. Način na koji se dijete drži, kako mu se uzvraća osmijeh, podržavaju prvi koraci, toplo obraćanje pri hranjenju, uspavlivanju, oblačenju – značajni su elementi njege djeteta. Njega podrazumijeva i preventivnu zdravstvenu zaštitu kojom se čuva zdravlje djece i sprečava javljanje bolesti.

Vaspitači/vaspitačice, medicinske sestre, stručni/e saradnici/saradnice u saradnji sa roditeljima, organizacijom rada i odgovarajućim mjerama podsticanja, stimulišu razvoj zdravog, skladnog i spretnog djeteta. Time se omogućava postepeno ovladavanje osnovnim vještinama neophodnim za zadovoljavanje fizioloških potreba i sticanje elementarnih higijenskih navika. Na taj način se obezbjeđuju uslovi za izgrađivanje sigurnosti u osamostaljivanju djeteta.

Jedan od bitnih preduslova za pravilan rast i razvoj djeteta je ovladavanje motorikom.

Ovladavanjem pokretom tj. kretanjem, dijete dobija bezbroj prilika da zadovolji svoje prirodne potrebe, razvija iskustvo, stiče sigurnost i povjerenje u samog sebe, uspostavlja socijalne kontakte. U prvim godinama života dijete ovladava grubim pokretima koji se odnose na: motorni razvoj u oblasti glave i vrata, motorni razvoj ruke i šake, motorni razvoj trupa, motorni razvoj nogu.

Razvoj kontrole sopstvenog tijela ide uporedo sa razvojem motornih oblasti u mozgu. Mali mozak, koji kontroliše ravnotežu, najintenzivnije se razvija od 6 do 18 mjeseci.

Razvoj mišićne kontrole dominantno je rezultat sazrijevanja, a dijelom učenja. On zavisi od razvoja neuralnih struktura, kostiju i mišića, promjene tjelesnih proporcija, kao i prilike za učenje. Prije nego što se nauče koordinisani tj. kontrolisani pokreti, mora da postoji odgovarajuće stanje zrelosti neuro-muskulatornog sistema. Nemoguće je da naučimo dijete nekim spretnim pokretima ako se njegov nervni sistem nije dovoljno razvio. Ako poučavanje prethodi sazrijevanju, uzalud su utrošeni vrijeme i energija.

I senzorno-perceptivna osjetljivost teče procesom sazrijevanja. Dijete na jaslenom uzrastu ima dovoljno razvijene čulne sposobnosti. Nema većih kvalitativnih skokova

u razvoju perceptivnih sposobnosti, kontinuirano se odvija proces kvantitativnog razvoja. Putem čulnih organa dijete od rođenja prima čulne utiske, a sa rastom i razvojem počinje da ih prerađuje, organizuje i stiče iskustva i saznanja o stanjima i promjenama u neposrednoj okolini. Što je dijete starije, perceptivne funkcije se sve više koriste pri rješavanju praktičnih i sazajnih problema, što se povezuje sa razvojem inteligencije. Za podsticanje razvoja opažanja, kao i za podsticanje opšteg razvoja u ovom periodu, važno je da dijete boravi u perceptivno bogatoj okolini.

S obzirom na prirodnu potrebu djece u ovom periodu da se više kreću, u skladu sa vlastitim funkcionalnim mogućnostima (uspravljanje, premještanje, hodanje bez ili uz pomoć...), ona imaju više prilika da istražuju okolinu, da preispituju svojstva materijala u okruženju, da manipulišu predmetima i uoče uzročno-posljedične veze. Njihova će interesovanja i radoznalost doći do izražaja u bogatom i raznovrsnom okruženju gdje će im vaspitači omogućiti da budu aktivni i da uviđaju odnose između vlastitih postupaka i promjena na predmetima. Uz odgovarajuću podršku, djeca će ponavljati svoje akcije kako bi došla do rezultata.

Odrasli – roditelji, vaspitačice, medicinske sestre..., mogu značajno unaprijediti dječje prirodne, postojeće potencijale ukoliko adekvatno reaguju na njihove potrebe i interesovanja i kreiraju prilike za dječje akcije, praćene govorom i odgovarajućom razmjenom.

Prije nego počne da izgovara prve riječi sa smislom (10 do 12 mjeseci), dijete razvija čitav repertoar socijalnih neverbalnih simbola (znakova, signala), kojima izražava svoja osjećanja, potrebe, želje, raspoloženja. Neverbalna komunikacija je prvo sredstvo sporazumijevanja i to na svim relacijama. Djeca pokazuju prstom šta žele, vode ruku odrasloga do željenog cilja, nose praznu šolju kad su žedna. Adekvatnim reakcijama, uz osmijeh, blag izraz lica, nježan dodir, zagrljaj, odrasli stvaraju dobar osnov ne samo za razvoj govora već i za dječiji socio - emocionalni razvoj. Verbalni govor nastaje iz spoja „jezika osjećanja“ i „jezika radnji“, što podrazumijeva interaktivan odnos djeteta i odraslog. Za dobru komunikaciju i saradnju sa djetetom odrasla osoba treba da prilagođava svoj govor komunikativnim sposobnostima djeteta. To znači: da uprošćava svoj govor, da koristi samo neophodne riječi koje su vezane za datu situaciju, da ponavlja više puta svoj iskaz tražeći onaj koji dijete razumije. Ako odrasli ne prati ili pogrešno tumači signal koji dolazi od djece, ako brzo govori, u isto vrijeme daje više naloga, i ne ostavlja djetetu dovoljno vremena da formuliše poruku, ili ga ignoriše, onda sputava i koči djetetov govorni i socio - emocionalni razvoj.

U cilju podsticanja dječjeg razvoja u svim razvojnim oblastima, važno je da u jaslicama budu u što većoj mjeri zastupljene i muzičke i likovne aktivnosti. Od svih umjetnosti muzika je djetetu najdostupnija već od rođenja. Njegov slušni aparat je potpuno razvijen i pripremljen za obavljanje svoje funkcije. Muzika privlači dječiju pažnju i već od prvih susreta sa njom izaziva radost.

Prvi likovni izraz ima više karakter motornih i perceptivnih aktivnosti (gužvanje, cjepkanje, otiskivanje ...). Istraživanja podloge (šaranje po papiru, pijesku, staklu, modelovanje različitih materijala i slično) prethodi likovno-grafičkom izražavanju. Škrabanje traje najčešće do treće godine i ono prolazi kroz razne faze, od čisto impulsivnih pokreta do izvjesnog povezivanje elemenata: na primjer, prave i kružne

linije. Svaki pokušaj likovnog izražavanja djece treba ohrabrivati gestom ili pohvalom. U likovnoj aktivnosti djece prevashodno je bitan pokušaj likovnog izražavanja, a ne finalni likovni proizvod. Djeci ne treba prekidati aktivnosti dok traje interesovanje, ali ih ne treba ni primoravati – dovoljno je da im se omogući da posmatraju drugu djecu. Likovni rad je okončan kada prestane dječje interesovanje, a ne kada je završen nekakav finalni proizvod po kriterijumu odraslog.

Ukupan razvoj djeteta ne ide linearno već ciklično i skokovito, zato je važno poznavati osnove fizioloških i neuroloških zakonitosti razvoja, tj. prepoznati razvojni trenutak kod djeteta, a važno je i razumjeti međusobno djelovanje razvojnih domena, jednih na druge.

Zbog individualnih razlika u pogledu genetske osnove, pola djeteta, razvoja pojedinih funkcija, socio - kulturnog okruženja i dr. važno je svaku razvojnu normu shvatiti kao orijentacionu, a ne kao nešto što svako dijete mora da postigne na određenom uzrastu.

Zato nikada i doslovno nikada, ne treba pokušati dijete „utjerati u normu“, jer se tako postižu samo štetni efekti.

II CILJEVI

Smjernice za rad sa djecom na ranom uzrastu, predstavljaju dio koherentne cjeline/programa i proizilaze iz aktuelnih *Osnova programa* i *Programa za područja aktivnosti u predškolskom vaspitanju i obrazovanju*, te, u tom smislu: polaze od koncepcije *otvorenog vaspitanja*, izlažu koncepciju vaspitanja a ne zadaju program učenja ili podučavanja. *Priroda i kvalitet interakcije značajniji su činioci dječjeg razvoja od pojedinih sadržaja. Polazište je dijete kao cjelovito, dinamično, konkretno biće...*

Vaspitač/vaspitačica je kritički praktičar, kreator, istraživač sopstvene prakse.

U realizaciji programskih ciljeva treba polaziti od sljedećih principa:

- poštovanja drugog;
- angažovanosti,
- životnosti,
- realističnosti,
- dosljednosti.

Opšti cilj: podsticanje cjelovitog razvoja djeteta predškolskog uzrasta uz kreiranje odgovarajućih uslova i podsticanje razvoja sposobnosti i svojstava ličnosti, proširivanje iskustava i izgrađivanje saznanja o sebi, drugima i svijetu.

Iz opšteg cilja koji usmjerava ukupnu djelatnost vaspitača/medicinske sestre proizilaze **posebni ciljevi** određeni iz ugla djeteta: „Otkrivanje i ovladavanje sobom; razvijanje odnosa i izgrađivanje saznanja o drugima; otkrivanje svijeta i

izgrađivanje znanja o njemu“ (*Program za područja aktivnosti u predškolskom vaspitanju i obrazovanju, 2007*).

Ciljevi po domenima razvoja i područjima aktivnosti

Ciljevi fizičkog razvoja su sljedeći: razvijanje kulturno-higijenskih navika, formiranje pravilnog držanje tijela i razvijanje pokreta.

Da bi se razvila senzorno-perceptivna osjetljivost potrebno je realizovati sljedeće ciljeve: otkrivanje i razvijanje svojih perceptivnih mogućnosti, razvijanje sposobnosti orijentacije u prostoru; razvijanje sposobnosti razlikovanja draži (toplo-hladno, meko-tvrdo, hrapavo-glatko, slano-slatko, tiho-bučno, prijatni i neprijatni mirisi...); vizuelno razlikovanje osnovnih oblika (krug, trougao, kvadrat), uočavanje razlika među predmetima (malo-veliko), uočavaju razliku u težini predmeta, razlikovanje osnovnih boja (plavo, crveno, žuto, zeleno); uočavanje elementarnih prostornih odnosa (gore, dolje ...) i razvijanje sposobnosti izdvajanja predmeta po nekom svojstvu.

Opšti ciljevi motoričkog razvoja treba da pomognu djeci da: ispolje i razviju svoje prirodne pokretačke snage; zadovolje prirodnu potrebu za kretanjem, igrom i ovladavanjem kretnim vještinama; slijede vlastiti ritam razvoja; da ispolje spontanost u nalaženju sopstvenog načina kretanja; razvijaju iskustvo, stiču sigurnost i povjerenje u sopstvene pokretačke potencijale; uspostavljaju neverbalnu komunikaciju sa socijalnom i fizičkom sredinom.

Za razvoj intelektualnih sposobnosti ciljevi su: otkrivanje i razvijanje vlastitih mogućnosti; otkrivanje veza među predmetima i pojavama; razvijanje sposobnosti izražavanja vlastitih ideja; iniciranje aktivnosti i predviđanje njihovih posljedica (shodno uzrasnim i razvojnim mogućnostima); razvijanje tolerancije na drugo i drugačije ponašanje; uočavanje najefikasnijih načina rješavanja datog problema; razumijevanje i korišćenje određenih simbola u datim situacijama (oznake za dijelove prostora, upozorenje na neke izvore opasnosti...); razvijanje sposobnosti slušanja i uvažavanja druge djece i odraslih; učešće u vršnjačkim igrovnim aktivnostima; primjena nekih znanja u odgovoravajućim situacijama; uočavanja prostornih odnosa i snalaženja u prostoru; autonomno djelovanje u svakodnevnim situacijama (izbor igrača i igara, rješavanje konflikata i saznavnih problema).

Opšti ciljevi u oblasti socio-emocionalnog razvoja za djecu u jaslicama su: upoznavanje svojih moći i granica kako bi se stvorila osnova za sticanje povjerenja u sebe; predstavljanje sebe pomoću različitih kategorija – ime, nadimak, pol, ono što umiju da rade...; osamostaljuju se u zadovoljavanju svojih potreba (hranjenje, svlačenje, oblačenje, izuvanje, obuvanje, odlazak u toalet...); slobodno izražavaju osjećanja na sebi svojstven način i ovladavaju neprijatnim stanjima, korišćenjem i usklađivanjem neverbalnog i verbalnog izraza.

Da bi se na adekvatan način razvila komunikacija kod djece, poželjno bi bilo realizovati sljedeće ciljeve: slobodno izražavanje i obrazlaganje svojih potreba i želja; uspostavljanje kontakta sa drugima, novim licima, starijima/mlađima, poznatim/nepoznatim osobama, sa pojedincima, sa grupama, kontakt licem u lice; bogaćenje govorne komunikativnosti kroz igru; imenovanje, upoznavanje i

usvajanje naziva predmeta i pojava iz neposredne stvarnosti i razvijanje sposobnosti da se sasluša sagovornik – govorna tolerancija.

Ciljevi muzičkih aktivnosti su: upoznavanje i istraživanje sopstvenog tijela kao izvora zvuka (kako mogu da sviraju svoje ruke, noge, prsti, usta); izražavanje emotivnog doživljaja muzike (govorom, pokretom); upoznavanje sa muzičko-ritmičkim igrama i ovladavanje tehnikom pjevanja.

U razvijanju dječjeg likovnog izražavanja moguće je realizovati sljedeće ciljeve: praktikovanje likovno-grafičkih aktivnosti; korišćenje raznovrsnog likovnog materijala; različito likovno izražavanje.

III UZRASNE GRUPE

1. Uzrast od 6 mjeseci do 12 mjeseci

1.1. Njega i fizički razvoj

Od posebne važnosti za zdravlje i pravilan razvoj djeteta je pravilna njega i stvaranje uslova da dijete aktivno komunicira sa okolinom. Neophodno je da se djetetu u ovom uzrasnom periodu omogući zadovoljenje svih osnovnih potreba (hranjenje, njege, spavanje i drugo). Samo kada je sito i čisto, dijete se prepušta svojoj aktivnosti – spontano. Situacije u procesu njege izuzetno su pogodne za ostvarenje interakcije i komunikacije djeteta – odrasli. To su dragocjeni trenuci kada se vaspitač i sestra u cjelosti posvjećuju djetetu.

U održavanju lične higijene na prvom mjestu je redovno pranje ruku toplom vodom i sapunom, jer u ovom uzrastu dijete je najčešće na podu i puzi, pa se ruke prljaju. Njega nosa je značajna zbog čestih respiratornih infekcija, i smanjuje mogućnost upale srednjeg uha. Koža kod djece je vrlo nježna, lako se ojeđa i zahtijeva stalnu njegu, brižljivo sušenje i mazanje nabora. Odjeća treba da bude jednostavna, prijatna i udobna, da omogući nesmetano kretanje djeteta i da čuva tjelesnu temperaturu, jer je na ovom uzrastu slabo razvijen sistem termoregulacije. Patike su još uvijek jedina obuća za dijete. One moraju da budu komotne, a po obliku slične dubokoj cipeli. Za vrijeme hranjenja, treba voditi računa o individualnim potrebama i uvažiti osjetljivost djeteta na neku vrstu hrane.

Vaspitač/vaspitačica i sestra treba da razumiju djetetove želje i signale i da znaju da djetetu priđu u pravom trenutku.

Da bi se vrijeme prilagođavanja djeteta na novonastalu situaciju što više skratilo i proces adaptacije ubrzao, može pomoći i pravilan izbor sadržaja iz područja fizičko-zdravstvenog razvoja.

U ovom periodu pokreti djeteta su raznovrsniji (sjedenje, okretanje na stranu, na stomak, puzanje, ustajanje, stajanje), pa s toga treba omogućiti da te pokrete

vježba i usavršava uz odgovarajući materijal za njihovo uvježbavanje, tako da dijete bude stalno nečim zaposleno da predmete može dohvatiti, da ih uzima u ruke, i da manipulira istim. Ta iskustva djeteta su značajna za upoznavanje predmeta i rukovanje njima, pri čemu pokreti postaju svršishodniji, pa dijete postepeno ovladava u nekim osnovnim vještinama (držanje flašice i slično).

U posljednjim mjesecima prve godine, dijete se slobodnije pokreće, uspravlja se na noge i smjelije hoda. Kretanje mu pruža veće mogućnosti usavršavanja pokreta ruke.

Želju djeteta za kretanjem treba što više podsticati i omogućiti prostor u kome će se nesmetano kretati, te tako zadovoljiti osnovnu biološku potrebu za kretanjem. Upravo je to primaran zadatak fizičkog razvoja u ovom uzrastu.

1.2. Socijalno-emocionalni razvoj

Bebe imaju socijalnu potrebu za komunikacijom i interakcijom, vole da gledaju ljudsko lice, naročito ako je nasmijano. Od šestog mjeseca počinju da prave razliku između poznatog i nepoznatog lica. Zato je sasvim prirodno da pružaju otpor kada ih iz maminog naručja uzima nepoznata osoba. Do 6-og mjeseca već su se pojavile emocije, među kojima ljutnja i strah. Zato beba koja na ovom uzrastu, kreće u jaslice, može ispoljiti ljutnju što je mama ostavlja, ali i strah od nepoznate osobe. Važno je da osoba koja je u vrtiću prihvati bude nasmijana, govori nježno, priča i pjeva bebi, pusti joj muziku. Pričanjem sa bebom odrasli stimulišu njen razvoj; beba odgovara gukanjem i osmijehom.

Dijete ovog uzrasta već dobro razumije značenje gestova i izraza lica. Ono komunicira mimikom i gestovima – pokazuje rukom na predmet koji želi, pruža ruke da bismo ga podigli, žmirka da bi izmamilo osmijeh. U ovom periodu lako se prenosi raspoloženje sa odraslog na dijete, zato je važno da, dok se bavimo bebom iskazujemo vedro raspoloženje, osmjehujemo se, pjevamo. Na taj način ćemo podstaći bebu na saradnju. Dobro je da pokažemo i nezadovoljstvo kada dijete radi nešto što nije poželjno, ali nije dobro da vičemo ili da naglo i grubo podižemo dijete i stavljamo ga u neki novi položaj, na neko drugo mjesto. Ono neće shvatiti, na ovaj način izraženu ljutnju. Blaga promjena glasa i ozbiljan izraz lica, u ovom periodu su dovoljna „kazna“ za bebu.

Djeca na ovom uzrastu vole da gledaju i dodiruju svoje vršnjake, ali hoće i da počupaju, uštinu, ogrebu, pa ih ni jednog trenutka ne treba ostavljati bez nadzora. Odrasli treba da pokazuju kako djeca mogu, jedno drugo dodirnuti, pomilovati, zagrliti... Dijete će oponašati i druge radnje odraslog („pa-pa“, „taši, taši“, mršti se, žmirka, kašljuca ...).

U ovom periodu djeca istražuju svoju okolinu uzimajući dostupne predmete u ruke, tresući ih, okrećući, udarajući, stavljajući u usta... Zato moramo pažljivo birati igračke koje će djeci biti na dohvat ruke i onda im dozvoliti da „ispituju“, „eksperimentišu“. Podstićaćemo djecu da međusobno razmjenjuju predmete koje su upoznali, da daju i uzimaju.

U početku ćemo sa roditeljima razmjenjivati informacije: oni će nas upoznati sa dječjim temperamentom i do sada stečenim navikama oko obavljanja dnevnih rutina, a mi ćemo roditelje informisati o svemu što podrazumijeva boravak u novoj sredini, kao i o ponašanju djeteta u adaptacionom periodu. Nastojaćemo da pokažemo vedro raspoloženje i da strpljivo odgovaramo na sva pitanja roditelja. Kasnije ćemo se sa roditeljima dogovarati da promjene i novine u dnevnim rutinama uskladimo.

1.3. Intelektualni razvoj

Kod djece na ranom jaslenom uzrastu, razvoj se u svim domenima ne odvija fragmentarno i odvojeno, već cjelovito. Stoga je posebno važno pažljivo strukturirati, odgovarajuće, podsticajno okruženje, u kojem se nalaze zanimljivi zvučni predmeti, u bojama, sasvim ili manje dostupni djeci. Uloga vaspitača/vaspitačice, medicinske sestre i roditelja veoma je važna u izboru i ponudi materijala i sadržaja primjerenih djeci na ovom uzrastu. Primjenom odgovarajućih postupaka: skrivanja i otkrivanja predmeta, obezbjeđivanja zanimljivih, raznovrsnih, za djecu zanimljivih materijala, odrasli, u značajnoj mjeri, stimulišu intelektualni razvoj, imajući u vidu dječje potrebe, razvojne i individualne mogućnosti. Kroz funkcionalne igre, djeca ponavljaju odgovarajuće motoričke radnje uz angažovanje čulnih organa, što im donosi zadovoljstvo i motiviše ih na nove slične akcije (dijete će dohvatiti zvečku ili neki drugi predmet i voljno ispuštati taj predmet...). Uzimajući predmete u ruke, djeca ih opipavaju, stavljaju u usta, udaraju jedne o druge, manipulišu njima na različite načine, protestuju zbog njihovog nestanka. U stanju su da *namjerno* uzmu predmet povlačeći ga prema sebi i uklone prepreku da dođu do predmeta. Sve navedene igrovne aktivnosti, uz pozitivno socijalno usmjeravanje odraslih, predstavljaju uvod u sve složenije aktivnosti i načine saznavanja.

1.4. Razvoj komunikacije

Osnova za buduću govornu komunikaciju razvija se putem neverbalnog komuniciranja sa djetetom. Uspostavljanje i održavanje neposredne emocionalne komunikacije pomoću neverbalnih načina (osmijeh, pogled, dodir, mimika, grimase, gestovi, vokalizacija) tokom svih aktivnosti sa djetetom neophodan je uslov za pojavu govora u okviru opšte komunikacije. Takođe je neophodno da se reaguje na vokalizaciju djeteta, pogledom i osmijehom u njegovom pravcu, da se imitira ono što dijete izgovara, podstiče dijete da imitira ono što odrasli izgovore ili urade i podržava svaki uspjeh u imitiranju. Razumjeti šta znače različite vokalizacije djeteta (različite kombinacije glasova ili intonacija mogu imati različito značenje) i na taj način pokazati djetetu da smo ga razumjeli. Pošto se pri kraju ovog perioda pojavljuju izvjesne sposobnosti prvih imenovanja, potrebno je povremeno razgovarati sa djetetom tako što će se razgovjetno imenovati određeni predmeti ili osobe ili dijelovi tijela, uz jasno pokazivanje na šta se ta riječ odnosi. Takođe se pri kraju ovoga perioda može učiti značenje nekih stereotipnih fraza (hajde da spavamo, dobar dan, doviđenja), sve, naravno, u odgovarajućoj situaciji i praćeno svim neverbalnim načinima ispoljavanja. Tokom cijelog perioda razvijaju se i spontane govorne igre djeteta koje treba podržavati obraćanjem pažnje, prije svega igre glasovnim mogućnostima (gukanje, dupliranje glasova, pravljenje svih mogućih kombinacija glasova, variranje ritma i visine glasa, imitiranje „razgovora“).

1.5. Motorički razvoj

Već u prvim mjesecima dječjeg života odrasli treba da pored ostalih potreba zadovolje i prirodnu potrebu djeteta za pokretom. Prije svih vježbi koje će se izvesti sa djetetom treba, poštovati princip spontanosti, tj. prirodnosti, tako da prije svega pokret izazove zadovoljstvo.

Mjesta na kojima se adekvatno mogu organizovati aktivnosti, mogu biti krevet, pult, strunjača, pod...

Važno je znati da se oko devetog mjeseca pojavljuju prvi znači lokomocije kao jednog od najbitnijih momenata u razvoju motorike, organizaciji pažnje i manipulisanja predmetima.

U posljednjim mjesecima prve godine pokreti djeteta su svrsishodniji i precizniji, mišići su ojačali, kordinačija je funkcionalnija. Radnje koje se mogu uspješno organizovati su vezane za sjedenje, puzanje, podizanje i stajanje u stojeći položaj, kao i hodanje uz pridržavanje za razne predmete kao što su krevet, sto, stolica. Neka djeca će pred kraj prve godine pokazati više volje i uspjeha da samostalno hodaju, tako da je važno stvoriti pogodne uslove da ti prvi koraci predstavljaju pozitivno iskustvo.

1.6. Razvoj čulne osjetljivosti i opažanja

Već u prvim mjesecima, malo dijete posjeduje velike sposobnosti da čulno razlikuje draži. Razvijena mu je osjetljivost za dodir, sposobnost razlikovanja draži koje su toplije ili hladnije od tjelesne temperature djeteta. Dijete razlikuje slano, slatko, gorko, prihvata jedne ukuse a ne prihvata druge, osjetljivo je na bolne draži.

Čulo vida postaje dovoljno zrelo. Dijete razlikuje svijetlo i tamu, vizuelno fiksira predmete, razlikuje osnovne oblike, razlikuje veličinu i osnovne boje, počinje da razlikuje dubinu (opaža gdje prestaje ivica stola, a gdje počinje pod). Razlikuje različite izraze lica, sa 7 mjeseci se osmjehuje samo na poznata lica.

Za bogaćenje dječijeg opažanja i doživljaja odrasli treba da koristi svakodnevne situacije i aktivnosti. Njega i hranjenje omogućavaju vaspitaču/vaspitačici i sestri da bogate dječije doživljaje, komentarišući ih

Prostor u kome dijete boravi potrebno je da bude dekorisan slikama, aplikacijama, raznobojnim trakama i igračkama. Potrebno je povremeno mijenjati raspored namještaja, dekoracije u radnoj sobi i na taj način pružiti nove podsticaje za dalji razvoj opažanja.

Dijete na ovom uzrastu razlikuje promjene zvuka u pogledu jačine, boje, trajanja i lokalizuje izvor zvuka. Potrebno je stvarati skladnu i stimulativnu sredinu za razvoj čulne osjetljivosti. Dijete voli da se igra rukama i prstima a kasnije i igračkama fiksiranim za krevet. Vaspitač/vaspitačica i sestra treba da omoguće djetetu da igračke dodiruje, hvata, zaljulja, kako bi njihovo kretanje i zvuk privukli pažnju djeteta i izazvali radost. Ono ih gleda, baca, lupa, stavlja u usta, udara predmetom

o predmet izazivajući zvuk. Treba koristiti muzičke igračke koje proizvode zvuk (javljanje pojedinih životinja: kucu koji kaže: av-av, koka: ko-ko-da). Odrasli treba dijete da uzme u naručje, da sa djetetom igra uz muziku, da dijete ljulja, cupka, okreće, podiže i spušta.

U periodu od 8 do 12 mjeseci djeci skretati pažnju jednostavnim komentarima: sapun miriše, čarape su meke, peškir je mekan, ruke su suve, majica je mala, crvena... Omogućiti djeci prilikom hranjenja da upoznaju ukuse, mirise hrane (da je meso slano, supa je vruća, kolač je sladak, jelo lijepo miriše) kao i načine hranjenja (mlijeko se pije, meso se žvaće, supa se jede kašikom ...).

Djecu kroz svakodnevne aktivnosti upoznati sa prostorijama u kojima borave, omogućiti im da istražuju i doživljavaju neposrednu okolinu (prolaženje između stolova, provlačenje ispod stolova, otkrivaju gdje se nalaze igračke, u kupatilu se peru ruke, za stolom jede...).

Igrajući se igračkama, predmetima i stvarima dijete upoznaje njihova svojstva. Potrebno je da se te igračke razlikuju po obliku, veličini, boji, materijalu, zvučnosti. Djeca mogu da opipaju tvrdo-meko, glatko-hrapavo, okruglo, uglasto i da uoče različitu obojenost. Ponuditi djeci predmete iz neposredne okoline kao što su: prazne kutije, plastične sudove, plastične čaše, flaše..., pokazujući pritom djetetu šta se kojom igračkom može uraditi, kako se otvaraju, zatvaraju, stavljaju jedne u drugu, pune kamenčićima, vodom itd.

U igri sa djetetom mogu se odvajati na jedno mjesto igračke iste boje. Pokazivati djeci da se stavljanjem kamenčića u plastičnu kutiju može proizvoditi zvuk. Omogućiti im da cijepaju papir, gužvaju ga. Za bogaćenje dječijih doživljaja koristiti prirodni materijal (mirišu cvijeće, dodiruju ga, kidaju travčice ...).

1.7. Muzičko-ritmičke aktivnosti

Šestomjesečno dijete prekida svoju zabavu ili obrok kad začuje muziku i okreće se prema izvoru zvuka. Djeca se njišu lijevo-desno, naprijed-nazad, njišu glavom, cupkaju gornjim dijelom tijela u ritmu gore-dolje. Nakon izvođenja prvih pokreta dijete se uz muziku počinje javljati gukanjem i pjevušenjem. Gukanjem dijete iskazuje emocije poput kliktaja i krika. Pjevušenje izvodi malim brojem slogova, pa čak i jednim vokalom izvodi različite visine tonova i tako odgovara na muziku.

Prve pokrete i ritmičke igre koje se sa djetetom izvode su tašunaljke i cupaljke.

Dijete može da sluša pjevanje i sviranje od jedan do dva minuta uz kraće prekide (uspavanke i tiha muzika).

Pjevanjem tašunaljki i uspavanki (taši-taši, hopa-cupa, spavaj mi spavaj) podstiče se razvoj.

Da bi postigli veću radost i interes za slušanje muzike vaspitač/vaspitačica i medicinska sestra koriste muzičke igračke i izvode igre kao što su: šta je u vrećici, igre skrivača, igra udaraljka itd. Sluh djeteta razvija se igrama kao što su:

slušanje sata (izgovaramo tik-tak), kako zvečka šušti (ššš). Tom prilikom skrećemo pažnju djetetu da sluša.

Muzičke igre doprinose razvoju pokreta, sluha i govora kod djece i izazivaju radost (pr. ručicama tap-tap-tap, igra skrivača, čuči gore, igra kutijama).

Odabirom muzičke igre postiže se da dijete postaje živahno, smiješi se i glasno se smije, počinje oponašati intonačiju glasa odraslog, sluša muziku i odaziva se pokretom.

2. Uzrast od 12 mjeseci do 18 mjeseci

2.1. Njega i fizički razvoj

Organizaciju procesa njege treba prilagoditi djetetu, njegovim potrebama i psihofizičkim karakteristikama. Proces njege treba da je što sličniji sredini i situacijama porodičnog okruženja. Situacije koje se događaju u vaspitnoj grupi u toku procesa njege treba iskoristiti u svrhu ukupnog razvoja djeteta. Dijete ovog uzrasta treba stavljati u situacije da počne sa prvim pokušajima osamostaljivanja pri pranju ruku i lica, brisanju, svlačenju, oblačenju... Naročito ruke treba često prati jer se dijete, zbog veće pokretljivosti i istraživanja svoje okoline mnogo više prlja.

Infekcije respiratornog trakta je značajan zdravstveni problem što uslovljava da redovno treba voditi računa o njezi nosa. Za djecu čija je koža osjetljiva i sklona iritiranju, neophodno je češće presvlačenje i mazanje kremom. Svako dijete, sestra prepovija smireno, nježno, objašnjava mu šta radi, a dodir ruke je blag i topao. U toku hranjenja djeca treba da upoznaju predmete svakodnevne upotrebe vezane za hranjenje (tanjir, kašika, čaša), da razlikuju nekoliko vrsta hrane (mlijeko, hljeb, supa, meso). Dijete ovog uzrasta treba postepeno osamostaljivati i razvijati mu potrebu da bude čisto i upućivati ga da za vrijeme jela ne stvara nered oko sebe, da bi se na taj način stvorile osnove za izgrađivanje higijenskih navika i navika kulturnog ponašanja za vrijeme hranjenja. U vrijeme prilagođavanja ne treba prisiljavati dijete da jede, nego se sa djetetom „dogovoriti“ da npr. danas pojede dvije kašike supe, a vaspitač/vaspitačica ili sestra koja dijete hrani treba da ispoštuje dogovor. Prihvatanje hrane je prvi znak djetetovog prilagođavanja.

U vezi sa svakodnevnom njegom, djeca treba da upoznaju predmete i radnje vezane za svlačenje, oblačenje, spavanje. Djetetovu potrebu za snom treba zadovoljiti i pripremiti. Potrebno je raskomotiti ga (ne smije da spava u istoj odjeći u kojoj se igra). Samo dijete koje je zdravo, presvučeno, sito, napojeno, spremno je za spavanje. Vaspitač/vaspitačica i sestra svojim stavom, ponašanjem i glasom smiruju atmosferu u grupi. Dok djeca spavaju neophodno je da vaspitač/vaspitačica ili sestra budu u radnoj sobi, jer se dijete može probuditi, zaplakati, tražiti nošu. Buđenje svakom djetetu omogućiti prirodno, ne treba ga dizati odmah iz kreveta i ne požurivati ga.

U ovom uzrastu postoje velike individualne razlike u pogledu kontrolisanja fizioloških potreba. Oko navikavanja djece na korišćenje noše ne treba praviti veliku dramu, jer se obično izazove suprotan efekat. Djeca se stavljaju na nošu u manjim grupama (tri do četiri), prije i posle spavanja, odnosno poslije obroka i po potrebi. Stavljanje djeteta na nošu mora biti ostvareno sa puno takta. Apsolutno se moraju

izbjegavati metode kažnjavanja i prisile koje izgrađuju strah, nesigurnost i osjećaj krivice. Prednost se mora dati metodama pozitivnog podsticanja djeteta.

Većina djece prohoda između 12 i 18 mjeseci, a prosječni uzrast prohodavanja je 14 mjeseci.

Uravnotežen i skladan razvoj svih dijelova mišićno-koštanog sistema (jačanje vratnog dijela kičme, ramenog pojasa, lumbalnog dijela kičmenog stuba, stomaćnih mišića, karličnog dijela nogu (pokretljivost zglobova), su važni znaci fizičkog razvoja djece ovog uzrasta, i kao preventiva za sprječavanje deformacija, otklanjanje nedostataka i razvoj brzine, spretnosti i koordinacije pokreta.

2.2. Socijalno-emocionalni razvoj

Kada djeca ispolje strah od novih lica i nove sredine, najviše im pomaže naše dobro raspoloženje, strpljenje i dobra saradnja sa roditeljima. Roditeljima možemo omogućiti da borave neko vrijeme u grupi sa svojim djetetom, ali ne da bi ga držali u krilu i mazili, nego da bi mu pokazali prostor i igračke i da bi ga usmjerili na igru sa vršnjacima. Ako se u prethodnom periodu kod djeteta pojavio strah od odvajanja, polazak u jaslice će ga neminovno pojačati, što će dodatno otežati adaptaciju.

Socijalizacija djeteta na ovom uzrastu odvija se dobrim dijelom, tokom nastojanja da uklopimo dijete u socijalne norme, u procesu zadovoljavanja njegovih fizioloških potreba.

Dijete je spremno da se uključuje u zajedničke aktivnosti, preuzima inicijativu, ali rado i oponaša. Sve aktivnosti koje izvodimo sa grupom djece ovog uzrasta treba da obavljamo lagano, nastojeći da uključimo svako dijete. Na otpor koji se pojavi nikada nećemo reagovati silom. Nametanje aktivnosti izazvaće bijes i neprihvatljivo ponašanje djece. Umjesto da nasilno sprječavamo dijete da radi nešto nepoželjno, pokušaćemo da razvijemo interesovanje za aktivnost koja je poželjna.

Tokom ovog razvojnog doba, kod djece se pojavljuje ljubav prema drugoj djeci, ali krajem ovog perioda pojavljuje se i ljubomora. Koja će emocija više doći do izražaja zavisi od postupaka odraslih koji se brinu o djeci. Odrasli treba da odlučno i dosledno daju djeci do znanja da je neko ponašanje nepoželjno. Nakon toga treba da usmjere djecu, zainteresuju ih, pokažu im kako treba, a onda ih motivišu da sama urade na isti način (djeca vrlo dobro razumiju smisao onoga što odrasli radi, razumiju gestove, a djelimično i govor). Međutim, i kada sve uradimo najbolje što znamo, sukobi među djecom će se povremeno dešavati. Važno je da imamo u vidu činjenicu da svako dijete vjeruje da je u pravu i da će kritika upućena jednom djetetu uz poklanjanje pažnje drugome, izazvati ljubomoru. Prijetnje, povišen ton, grubo oduzimanje igračke, mogu dovesti do promjene u ponašanju djeteta i izazvati negativna osjećanja (strah, napetost, ljutnja, bijes...). Odgovarajućim, pažljivo odabranim postupcima, nastojimo da dječje sukobe rješavamo i preusmjeravamo na adekvatan način. Usklađujući govor, mimiku, gestikulaciju i ton, obraćamo se djeci, nudeći adekvatne modele za oponašanje i učenje.

2.3. Intelktualni razvoj

U skladu sa razvojnim promjenama, svojstvenim djeci na ovom uzrastu, potrebno je pažljivo kreirati optimalnu sredinu sa odgovarajućim materijalima, igračkama i predmetima, uz primjenu adekvatnih vaspitnih postupaka u svrhu podsticanja cjelovitog dječjeg razvoja. S obzirom na prirodnu potrebu djece u ovom periodu da se više kreću, u skladu sa vlastitim funkcionalnim mogućnostima (uspravljanje, premještanje, hodanje bez ili uz pomoć...), imaju više prilika da istražuju okolinu, da preispituju svojstva materijala u okruženju, da manipulišu predmetima, da ispituju granice, uzroke i posljedice. Njihova će interesovanja i radoznalost doći do izražaja u bogatom i raznovrsnom okruženju gdje će im vaspitači/vaspitačice (i medicinske sestre) omogućiti da budu aktivni i da uviđaju odnose između vlastitih postupaka i promjena na predmetima. Uz odgovarajuću podršku, djeca će ponavljati svoje akcije kako bi došla do rezultata. Sve češće, djeca, voljno, namjerno stavljaju predmet na neko mjesto, ispuštaju ga, bacaju, lupaju njime o pod ili o drugi predmet... Stoga odrasli uvode igre koje djeci omogućavaju uviđanje uzročno-posljedičnih odnosa. Kako djeca napreduju, aktivnosti postaju komplikovanije. Pažljivo usmjeravanje, podsticanje, praćenje dječjeg napredovanja od strane vaspitača/vaspitačice, pomaže im da budu istrajnija u učenju. I dalje su djeci zanimljive igre skrivanja, »žmurke«, doseganja određenih ciljeva. Pojavljuju se i prve simboličke, odnosno imaginativne i imitativne igre, koje su veoma značajne za dalji intelektualni i ukupni razvoj. Odrasli podstiču djecu na češću primjenu ovih jednostavnih simboličkih igara, i aktivno učestvuju u njima, nudeći im odgovarajuće predmete za manipulaciju i predstavljanje (hranjenje lutke ili odraslih...). Naravno, sve ove igrovne aktivnosti mogu varirati u svrhu motivisanja i podsticanja djece da rješavaju različite, njima zanimljive i primjerene problemske situacije.

Vaspitači ohrabruju djecu na aktivnost, reaguju blagovremeno na njihove potrebe, stimulišu proces istraživanja i pomažu djeci da ovladaju različitim vještinama. Djeca rješavaju probleme kad su u stanju da upotrijebe »alatke« za obavljanje datog zadatka (dijete vuče konopac koji je vezan za neku igračku kako bi je približilo sebi i slično).

2. 4. Razvoj komunikacije

Razvoj sposobnosti da shvati događaje i pojave naglo povećava djetetovu sposobnost razumijevanja govora okoline. Zato je potrebno neprekidno sve aktivnosti u koje je dijete uključeno pratiti govorom koji se odnosi na ono što se dešava. Kada je dijete zainteresovano za ono što se zbiva oko njega, kada mu je pažnja usredsređena, potrebno je imenovati predmete, osobe, dijelove djetetovog tijela. Govorom treba opisivati radnje koje se izvode, davati djetetu verbalne naloge da nešto uradi, postavljati pitanja djetetu (šta je ovo, hoćeš li to i to itd), odgovarati na upitne poglede ili gestove djeteta. Cjelokupni govor odraslog u ovom periodu treba da bude upleten u praktične aktivnosti u kojima dijete učestvuje (pri hranjenju, oblačenju, umivanju, u igri). Govorni izrazi treba da budu povezani sa onim na šta se odnose na takav način da djetetu bude jasno šta je imenovano ili opisano. Rečenice treba da budu kratke, jasno izgovorene, više puta ponovljene. Prve djetetove riječi koje se javljaju u ovom periodu u glasovnom pogledu su nesavršene

(razlikuju se od izgovora istih riječi kod odraslih, često su onomatopejske ili sadrže samo početni slog riječi). Potrebno je da se shvati šta dijete označava svakom od riječi koje koristi. U sporazumijevanju sa djetetom treba prihvatiti takvu riječ kako bi se njeno značenje učvršćivalo; prihvatanje takvog „bebskog“ načina govora ima puno opravdanje.

2.5. Motorički razvoj

Na ovom stepenu razvoja djeca su mnogo pokretljivija. Kod većine djece je uspostavljena kretna vještina hodanja, tako da je to glavni oblik aktivnosti. U početku je hodanje nesigurno usljed nedostatka kordinacije, gubitka ravnoteže, čestog padanja, tako da dijete izvodi mnogo suvišnih pokreta, troši mnogo energije, zamara se. Prve korake djeteta treba podržati osmjehom i riječima koje ulivaju sigurnost. U cilju jačanja samopouzdanja treba omogućiti djetetu da doživi radost samopotvrđivanja.

Nakon stabilizacije tj. automatizacije hodanja kao kretne navike, pred djetetom se otvara mogućnost neposrednog doživljavanja (u kvantitativnom i kvalitativnom smislu) fizičkog okruženja i snalaženja u njemu. U ovom periodu pojavljuje se pojačana radoznalost za posmatranje i dohvat predmeta koja im privlače pažnju a nijesu na dohvat ruke, što je omogućeno ovladavanjem kretnom vještinom penjanja. U ovom periodu djeca vole tj. mogu da vuku, guraju (voze) različite predmete (razna kolica, automobile, voz, gumene životinje, stolice, sanduče, jastuke) itd. Takođe u ovom periodu djeca ovladavaju sa izvjesnom efikasnošću vještinom provlačenja ispod stola, klupe... U ovom periodu javlja se ineresovanje za predmet kao što je lopta, i pokušaji da se ona uhvati, drži, kotrlja, baca.

2.6. Razvoj čulne osjetljivosti i opažanja

Na ovom uzrastu i dalje se odvija proces kvantitativnog razvoja: percepcija u svim čulnim oblastima postaje efikasnija, perceptivni procesi (prepoznavanja likova, ukusa, mirisa) odvijaju se brže. Odrasli treba da koristi svakodnevne situacije i aktivnosti za bogaćenje čulnog doživljaja kod djece.

Važno je rasporedom i dekoracijom radne sobe stvarati povoljne uslove za podsticanje samostalnog opažanja.

Da bi se kod djeteta razvijala čulna osjetljivost i opažanje treba mu ponuditi igračke i predmete od različitog materijala (meko-tvrdo, hrapavo-glatko, toplo-hladno, suvo-mokro). Poželjno je da dijete opipava predmete, oblike, veličinu i materijal.

Djeci treba omogućiti upoznavanje sa prostorijama, sredinom u kojoj borave (soba, kupatilo, ormar, terasa, hodnik), da znaju njihovu namjenu i da ih imenuju.

Kroz svakodnevne aktivnosti djeci skretati pažnju da je voda topla ili hladna, da je košulja crvena, da su čarape mekane i sl. Bogatiti dječiji doživljaj komentarima, za vrijeme hranjenja: mlijeko i čaj su slatki, supa je slana, limun je kisjeo i sl. Davati djeci da pomirišu voće, povrće, sapun, cvijeće, da verbalno i neverbalno pokazuju djetetu materije prijatnog i neprijatnog mirisa.

Odrasli treba da podstiče djecu da pipaju predmete i igračke od različitog materijala, da ih pokreće, udara, da prati predmet koji se kreće pred njegovim očima. Na taj način djeca upoznaju osobine predmeta, doživljavaju različitost po obliku, veličini, boji, materijalu. U igri i aktivnostima djetetu treba pokazivati dva identična predmeta po izgledu, veličini, boji (čase, kocke, kašike, lopte, kutije, lutke), a zatim pokazivati te iste predmete ali različite boje i veličine. Odabirati predmete suprotne po jednom obilježju, a iste po drugom (lopta i kocka iste boje, a različite veličine; kutije iste veličine a različite boje), životinje napravljene od različitog materijala (tkanina, plastika, guma). Vaspitač/vaspitačica svojim komentarima treba da doprinosi razvoju sposobnosti razlikovanja i nalaženja sličnosti među predmetima (velika lutka, mala crvena lopta, mekana kuca).

Za bogaćenje dječijeg doživljaja, treba iskoristiti boravak djece u dvorištu vrtića, omogućiti im da vide i dožive prirodne pojave (kiša pada, vjetar duva, sunce sija), da posmatraju, opipavaju, mirišu (travu, cvijeće, lišće), da manipulišu prirodnim materijalom (vodom, šumskim plodovima, kamenčićima, lišćem) da sakupljaju, beru, čupaju, presipaju i bacaju.

Uz odgovarajuće zdravstvene i zaštitne mjere, djeci treba omogućiti da što češće budu u neposrednom kontaktu sa životinjama (psom, mačkom, pticom, ribom).

Dijete treba podsticati da opipava predmete i igračke, da udara predmete i muzičke instrumente jedne o druge. Puštanjem muzike, udaranjem u bubanj, zveckanjem zvečkom i slično; odrasli podstiču djecu da okreću glavu u pravcu iz koga dolazi zvuk. Stoga je im je potrebno ponuditi muzičke igračke i predmete koji proizvode zvuk (cin-cin, bum-bum, tak-tak, zvrri). Kroz aktuelne, svakodnevne aktivnosti, usmjeravamo dječiju pažnju na zvukove iz okoline (govor ljudi, šuštanje papira, šum vode, fijukanje vjetra, cvrkut ptica, dobovanje kiše i slično).

Sve ove aktivnosti, poželjno je pratiti govorom, uz podsticanje djeteta da i samo aktivno izaziva neke zvukove s predmetima iz neposrednog okruženja.

2.7. Muzičko-ritmičke aktivnosti

Čestim slušanjem muzike kod djece se bude emocije, koje se iskazuju kao radost, smirena koncentracija, utiče se na razvoj pamćenja, sluha i podstiče interes za muzikom.

Pažnja kod djece nije stabilna. Vaspitač/vaspitačica treba da bira kratke kompozicije, jednostavne po građi i pravilno ih izvodi. Dobro pripremljene šetnje, dječiji rođendani, boravak u radnoj sobi, susreti sa životinjama praćeni muzikom ostavljaju trajniji i dublji utisak (pjesma o zecu, meci, uspavanke...).

Na ovom uzrastu dijete može da stoji, hoda u krugu, okreće se i to je najčešći pokret uz muziku. Osim toga, dijete izvodi pokrete dijelovima tijela (njiše jednom nogom, klima glavom, savija koljena, otvara i zatvara šake). Posebna pažnja se poklanja pokretima ruku, na primjer: gdje su tvoje ručice, ručicama pljesni, šta je to (nos, vrat...).

Dijete voli rime, pa za vrijeme obroka, pranja ruku u toaletu, treba pjevati na neki dječiji napjev "lala svako zna da se vodom umiva, lalala sapunom se perem ja, lalala to je moja četkica" i slično, i tako se doprinosi saznajnom razvoju. Brojalicama i govornim igrama razvijamo osjećaj za ritam.

Na ovom uzrastu javlja se spontano pjevušenje, dijete pjeva slogove npr "lalala" ili neki konsonant "m m m". Javljaju se neke nove osobine: pjevaju se raznoliki intervali terce, kvarte pa i kvinte, kao i nizovi tonova u velikim sekundama. Ritmovi su jednolični – pojavljuje se jedno tonsko trajanje. Dijete spontano pjeva pauze, koje mogu trajati vrlo kratko, ali i dugo. Pojavljuje se želja djeteta da oponaša pjesmu koju su mnogo puta pjevali odrasli. Dijete ne oponaša visinu tonova melodije, ni ritam, nego izvodi slogove pojedinih riječi.

2.8. Likovne aktivnosti

Djeca pokušavaju da oponašaju pokrete olovkom negdje oko 12 mjeseci. Tada nespretno i čvrsto držeći olovku cijelom šakom mogu je palcem okrenu na dolje i tako ostaviti trag na papiru ili na nekoj drugoj podlozi. Na ovom uzrastu djeca počinju da škrabaju olovkom i da tako podržavaju pokrete odraslih, što im omogućava dovoljno visok nivo razvoja perceptivnih sposobnosti, kao i razvoja motorike šake i ruke. Škrabanje olovkom je dodatno uslovljeno dovoljno uspostavljenom koordinacijom oko – ruka. Na ovom uzrastu primjećuje se dječja potreba za grupisanjem linija na jednom mjestu i to je najčešće grupisanje na sredini podloge na kojoj djeca škrabaju. U ovom periodu intenzivnije se razvijaju motoričke, perceptivne i intelektualne sposobnosti, što će usloviti raznovrsne mogućnosti za crtanje, slikanje i oblikovanje u sljedećem uzrasnom periodu.

3. Uzrast od 18 mjeseci do 24 mjeseci

3.1. Njega i fizički razvoj

Svojom organizacijom, u saradnji sa porodicom, vaspitač/vaspitačica i sestra podstiču skladan razvoj djeteta i postepeno ovladavanje osnovnim fiziološkim potrebama i elementarnim higijenskim navikama. Početak druge godine donosi funkcionalne promjene u razvoju djeteta (ovladavanjem hodom i drugim kretnim navikama). Obezbjedivanjem odgovarajućih uslova djetetu treba omogućiti da vježba i usavršava pokrete.

Zbog funkcionalnije pokretljivosti i interesa da ispituje sve što ga okružuje, dijete sve češće dolazi u kontakt sa predmetima i stvarima koje mogu biti nehigijenske, što iziskuje pojačanu higijenu ruku. Samim tim daje se primarno mjesto u prevenciji od crijevnih zaraznih bolesti. Važna je higijena okolnih predmeta kojima se dijete igra i dolazi u neposredan kontakt. Neophodno je redovno provjetranje prostorija kao prevencija od kapljičnih infekcija. Sa djecom ovog uzrasta treba izvoditi kraće šetnje koje povećavaju otpornost organizma i poboljšanje opšteg zdravstvenog stanja.

Higijene kože i kose je veoma značajna. U ovoj uzrasnoj dobi dijete je sposobno da kontroliše sfinkter, ali se i dalje moraju poštovati individualne razlike.

Već je rečeno da svaki prisilan postupak može da dovede do toga da se fiziološko mokrenje pretvori u psihološku enurezu.

Ishrana djece se sve više približava ishrani odraslih. Veliki značaj ima i pravilno serviranje obroka. Dijete treba sve više usmjeravati na samostalno uzimanje hrane i pravilno korišćenje kašike. Djeca ovog uzrasta treba da upoznaju i raspoznaju predmete svakodnevnne upotrebe i shvate njihovu namjenu (pri jelu, umivanju, oblačenju i slično). Takođe ih treba upućivati na urednost: da ne prosipaju hranu i ne ostave nered posle jela, da stolicu stave na mjesto, da slože svoju odjeću i obuću, da peru ruke...

Skladan i uravnotežen razvoj mišićno-koštanog sistema dovodi do spriječavanja deformiteta. Razvija se brzina, spretnost i koordinacija pokreta.

3.2. Socijalno-emocionalni razvoj

Razvojna psihologija ukazuje da se kod djece uzrasta između 18 i 24 mjeseca, često pojavljuje pojačana vezanost za majku. U ovom periodu pojačava se otpor prema odvajanju, čak i u situacijama koje su ranije bile uobičajene. Ova pojava se objašnjava napretkom u shvatanju i razlikovanju poznatog i nepoznatog. Nepoznato i neuobičajeno može da bude znak potencijalne opasnosti. Radi se naime o napretku u intelektualnom razvoju, a nikako o zaostajanju ili nazadovanju. Iako u ovoj razvojnoj fazi odvajanje djeteta od majke na duži period, može dovesti do pojave separacione anksioznosti, odvajanje na nekoliko sati u toku dana, za većinu djece neće predstavljati problem. Vodeći računa o tome da odvajanje bude postupno, bez prisiljavanja i grubosti, pomažemo djeci da se i u ovom periodu adaptiraju na boravak u predškolskim ustanovama bez većih teškoća.

U procesu socijalne interakcije, na neverbalnom planu moguća je mnogo složenija komunikacija sa djetetom nego ranije, a sporazumijevanje govorom postaje sve češće. Dijete sada sa velikim zadovoljstvom i sve duže, učestvuje u aktivnostima koje se organizuju u grupi. Proces socijalizacije i dalje se, dobrim dijelom odvija u okviru učenja djeteta kako da zadovoljava svoje potrebe oko hranjenja, pranja ruku, kontrole pražnjenja crijeva i bešike.

Dijete ovog uzrasta pokazuje veću zainteresovanost za drugu djecu i vršnjake, pokazuje veću sposobnost za saradnju, ali su i sukobi među djecom učestaliji. Djeca su usavršila kretanje ali ipak može doći do spontanih sudaranja, udaranja usled bacanja predmeta, otimanja igračkaka, svađe zbog želje i namjere da se zauzme određeno mjesto u prostoru...

Ljubomora je na ovom uzrastu znatno češća nego na prethodnom, pa je i to jedan od razloga sukoba među djecom. Ljubomoru naročito izazivaju odrasli pretjeranim ispoljavanjem emocija prema pojedinoj djeci, ili kritikovanjem jednog djeteta uz istovremeno hvaljenje drugog.

U rješavanju sukoba efikasni su preventivni postupci odraslog: potrebno je obezbijediti dovoljno igračkaka da se preduprijedi otimanje, pokretati aktivnosti koje su djeci privlačne, promijeniti aktivnost kada se osjeti da je djeci dosadila prethodna, umiriti nezadovoljno dijete prije nego što počne da se ponaša

neadekvatno, djeci dodjeljivati uloge koje odgovaraju njihovim karakteristikama. Da bi bili spremni da na ovaj način spriječavaju sukobe, odrasli moraju prethodno posmatrati djecu i pratiti njihovo ponašanje kako bi ih što bolje upoznali. Saradnju među djecom možemo podsticati tako što ćemo im pokazivati kako da se igraju igračkama upotrebljavajući ih zajedno. Prije zajedničke igre, svakom djetetu moramo objasniti i pokazati kako se igra sa određenom igračkom. U protivnom ono će je bacati, gaziti, udarati i gađati njom drugu djecu.

U ovom periodu djeca značajno napreduju u formiranju sopstvenog identiteta, tj. sticanju svijesti o sebi. Odrasli im mogu pomoći organizujući razne igre sa tim ciljem, npr. djeca se mogu međusobno predstavljati i upoznavati, mogu pokazivati dijelove svog tijela gledajući se u ogledalu, kroz razne aktivnosti mogu upoznavati svoje mogućnosti ili otkrivati ono po čemu se razlikuju od druge djece.

3.3. Intelktualni razvoj

Mogućnosti za učenje kod djece na ovom uzrastu su velike a ostvaruju se u odgovarajućem i podsticajnom okruženju. Odrasli imaju izuzetno važnu ulogu u procesu podsticanja dječjih intelektualnih i ukupnih razvojnih i individualnih kapaciteta. Podstičemo ih na otkrivanje, istraživanje, uočavanje posljedica vlastitih akcija na predmetima u neposrednom okruženju.

Odrasli mogu značajno unaprijediti dječje prirodne potencijale ukoliko adekvatno reaguju na njihove potrebe i interesovanja i ako kreiraju prilike za dječje akcije praćene govorom i odgovarajućem uzajamnom komunikacijom.

Djeca na ovom uzrastu uče putem pokušaja i pogrešaka. Različite istraživačke igre kao dio svakodnevnih dječjih aktivnosti sprovode se kao integrisane aktivnosti, kojima vaspitači/vaspitačice lakše postižu povezivanje razvojnih ciljeva, aktivnosti i interesovanja djece. Stoga se od vaspitača/vaspitačice očekuje da više inicijative daju djeci, njihovim interesima i idejama uz stalno praćenje i stimulisanje u ambijentu obogaćenom odgovarajućim igračkama, predmetima i materijalima koji su pogodni za manipulisanje i istraživanje. Djeca će ispitivati materijale, dovoditi ih u vezu, stavljati na određena mjesta, slagati, nizati, sipati...

U radni ambijent treba uključiti što više sadržaja: prirodnih, polu i nestruktuiranih materijala. U prirodnom životnom okruženju odraslih nalaze najpogodnije materijale za rad sa djecom i za podsticanje intelektualnih i ukupnih potencijala. Predmeti iste vrste koji se razlikuju po jednom svojstvu omogućavaju djeci primjenu i usavršavanje odgovarajućih postupaka i sagledavanje njihovih efekata. Sve igrovne aktivnosti i postupci praćene su govorom i odgovarajućim značima i simbolima. Igre predstavljanja, pokazivanja, sakrivanja predmeta, igre »kao da«, unapređuju dječje intelektualne aktivnosti. Simboličke, imitativne i igre mašte postaju sve zanimljivije djeci i duže su angažovana u tim aktivnostima. Rado se igraju posmatrajući i imitirajući neke svakodnevne životne aktivnosti (sipaju »supu« u minijaturne tanjire, »uređuju frizuru« sebi i odraslima, »piju« iz praznih čaša, »voze mamina kola« itd.). u stanju su da povezuju (dramatizuju) ove fragmentarne imitativne aktivnosti u složenije životne cjeline – situacije (»odlazak kod ljekara, pregled, davanje injekcije«...)

3.4. Razvoj komunikacije

Novinu u ovom uzrastu predstavlja to što dijete ponekad može da razumije i kada se nešto kaže o onome (osobe ili predmeti) što nije prisutno. Dijete može da razumije jednostavnije naloge, koji sadrže prijedloge (stavi na sto, uzmi iz tanjira itd.) i treba što češće upućivati djetetu takve naloge, bilo u toku praktičnih aktivnosti, bilo u vidu igre. Pored imenovanja pojedinih predmeta na slikama, djetetu se mogu pokazivati i tematske slike i slikovnice i riječima opisivati radnje prikazane na njima. Dvogodišnje dijete može da razumije i zapamti i jednostavne stihove koji imaju smisla i skladan sklop glasova. Dijete treba da nauči svoje ime, da uči da za sebe kaže „ja“, da nauči neke praktične korisne riječi (daj, molim, hoću), da počne da uči da se govor može upotrijebiti za iskazivanje svojih osjećanja i stanja (na primer da kaže „bo“ i pokaže mesto koje ga boli). Izgovor riječi je još uvijek dosta nepravilan i zato ih često osobe koje nijesu bliske djetetu ne mogu razumjeti. Ali, još uvek ima opravdanja da odrasli prihvataju djetetov „bebski“ način izgovaranja i da sami prihvate takve riječi jer se time dijete ne obeshrabruje već podstiče na govor.

Služenje gestovima, pantomimskim prikazima radnji i događaja je još uvijek važna komponenta govornog razvoja. Gestovi i pantomimski prikazi postaju složeniji, mogu se povezati i time dijete može razviti neverbalni oblik pričanja. Komibnovanje gestova, pantomimskih prikaza, onomatopejskih glasova, riječi i rečenica povećava djetetove mogućnosti izražavanja i zato nije potrebno nasilno suzbijati neverbalna sredstva komuniciranja.

3.5. Motorički razvoj

Pošto je hodanje dosta usavršeno, pojavljuje se vještina hodanja uz stepenice, a kao varijanta se koristi puzanje. Takođe se ritam hodanja ubrzava, korak je sve duži, počinje trčanje kao nova vještina kretanja kao i skakanje (ako se dijete drži za obje ruke). Usavršava se motorika, tj. vještina hvatanja i udaljenijih predmeta, bacanja, punjenja i pražnjenja čaša, kanti itd. Ovladava se vještinom okretanja stranice knjige, dijete je kooperativno pri oblačenju.

Lateralizacija (pretežna upotreba jedne strane tijela) se usavršava.

Interesovanje za bacanje i kotrljanje je sve veće, tako da predmeti poput lopte, valjkastog oblika, razni točkovi... zauzimaju sve više prostora u igri. Na ovom uzrastu djeca vole da sipaju i presipaju iz tog razloga treba im obezbjediti vodu i materijale poput lavora, kadica, činija, šolja, kutija, itd. Treba biti obazriv prilikom upotrebe sitnog igrovnog materijala jer su djeca sklona da stavljaju u usta, uho ili nos dijelove predmeta, igračka itd.

3.6. Razvoj čulne osjetljivosti i opažanja

U ovom periodu napreduje i usavršava se percepcija u svim čulnim oblastima, postaje efikasnija. Perceptivni procesi se odvijaju brže (prepoznavanje likova, ukusa, mirisa i slično). Perceptivne funkcije se sve više koriste pri rješavanju

praktičnih i sazajnih problema, što se povezuje sa razvojem inteligencije i praktičnog ponašanja.

Odrasli i dalje treba da koristi svakodnevne situacije za bogaćenje dječijeg čulnog doživljaja. Za bogaćenje dječijeg opažanja veoma je važan izgled prostorija u kojima dijete boravi. Zidove soba treba dekorisati slikama, aplikacijama i povremeno mijenjati dekoraciju radne sobe. Prostor u kome djeca borave treba organizovati tako da podstiče djecu na aktivnost. Treba im omogućiti manipulisanje raznovrsnim predmetima, igračkama od različitog materijala, veličine i oblika.

Pored dobrog poznavanja prostora, predmeta, igračaka u radnoj sobi, djecu treba upoznati sa cjelokupnim prostorom u kome borave. U prirodnim i ciljanim situacijama, prilikom uzimanja hrane, svlačenja, oblačenja podtičemo djecu na samostalnost i omogućavamo im da u kontaktu sa tim predmetima stiču iskustvo (hladno-toplo, prljavo-čisto, veliko-malo, da u ogledalu može da se vidi i slično).

U okviru svakodnevnih situacija kroz razgovor i neposrednu razmjenu stimulišemo ukupni dječiji doživljaj različitih čulnih senzacija (ukus, miris, dodir...) kroz aktivno učešće (čišćenje voća i povrća, opipavanje, mirisanje, probanje, upoređivanje ukusa i mirisa i slično).

Za bogaćenje dječijeg opažanja potrebno je obezbijediti sto više predmeta različitih svojstava kojima djeca manipulišu, posmatraju ih, dodiruju, uočavaju druge osobine, razlikuju i upoređuju (predmete od pliša, drveta, plastike, gume; različitog oblika; okrugle, pravougaone, jajaste, četvrtaste; glatke, hrapave, tvrde, meke...). Omogućiti djetetu da uz pomoć i samostalno vrši razvrstavanja po veličini, obliku, boji (davati kocke iste veličine, različite boje ili različite veličine, a iste boje; da poređa 3-4 elementa po veličini, jedan na drugi ili jedan pored drugog; da u umetaljke stavlja odgovarajuće geometrijske oblike-pravougaonik, trougao, krug). Manipulišući građevinskim materijalom dijete upoznaje oblik, veličinu i djelove predmeta i elementarne prostorne odnose. Vaspitač/vaspitačica funkcionalno koristi svakodnevne situacije dozirano uključujući u njih odgovarajuće filmove, slikovnice, priče i slično.

Na ovom uzrastu djeci treba nuditi raznovrstan neoblikovani materijal i predmete iz neposredne okoline: kartonske kutije, papirne i najlon kese, marame, trake, raznobojan papir, kalemovce konce i vune, štipaljke, korišćenje alata i oruđa za igru (kofica, lopatica, metlica i slično).

Vaspitač/vaspitačica motiviše djecu da razmotavaju, namotavaju, prave raznovrsne oblike, odvajaju po veličini i boji, obliku u cilju razvoja motorike sitnih mišića i sveukupnog razvoja.

Djeci treba omogućiti kontakt sa životinjama (pas, mačka, ptica, insekti, domaće životinje, ribe), da neposrednim dodirivanjem, nošenjem životinje, osjete njihovo krzno, perje, boju, veličinu, način javljanja, dijelove tijela i sl.

Boravak u prirodi, u dvorištu vrtića, posmatranje sa terase ili prozora doprinose da djeca opažaju i dožive različite prirodne pojave (padanje kiše – kapljice, toplotu sunca, duvanje vjetra), da posmatraju njihanje grana, let ptica, kretanje saobraćajnih sredstava, osluškuju cvrkut ptica, dobovanje kiše, zujanje insekata...

Omogućiti im igru prirodnim materijalom: trava, cvijeće, lišće, grančice, voda, pijesak, šišarke, kesten, žir (praviti buket od cvijeća iste boje, slagati lišće po veličini, odvajati šišarke na jednu, kestene na drugu stranu). Bogatiti dječije doživljaje u igrama vodom (presipanje vode iz suda u sud, iz velike zdjele u malu zdjelicu, pune flašice vodom i prazne ih, kupanje lutki i njihove garderobice, pranje suđa), pijeskom (sipa u zdjelice, presipa ga, sije ga, vlažnog ga modeluje).

Za podsticanje slušne osjetljivosti važno je obezbijediti raznovrstan izbor zvučnih igračaka. Da se djeca podstiču, da oslušuju zvukove iz okoline, da slušaju govor i muziku. Dijete na ovom uzrastu pokazuje interesovanje za igračke koje se kreću i proizvode zvuk. Davati djeci igračke na navijanje, igračke za ljuljanje, za vučenje. Za podsticanje slušne osjetljivosti koristiti i zvučne igračke (zvono, muzičke kutije, zvoncice), predmete koji na udar djeteta proizvode zvuk (kasicica o solju, sto: kamenčići u kutiji, pijesak u flašici), igračke životinje koje mogu proizvesti zvuk (pas, mačka, ptica, kokoška), igračke koje se oglašavaju kao prirodne pojave. Organizovati igru sakrivanja predmeta koji proizvode zvuk. Pjevanje odraslog, sviranje na instrumentu, muzika sa radija, doprinosi razvoju slušne osjetljivosti. Djeci treba ponuditi papir, da ga cijepaju, gužvaju oslušujući zvuk cijepanja i gužvanja papira. Da oslušuju – cvrkut ptica, dobovanje kiše, fijukanje vjetra, zujanje insekata, šuštanje lišća pod nogama, curenje vode iz česme, govor vaspitača/vaspitačice, odraslih, druge djece.

3.7. Muzičko-ritmičke aktivnosti

Uz pravilan muzički razvoj kod djece ovog uzrasta javljaju se muzičke aktivnosti koje izazivaju emocionalne doživljaje.

Djeci svakodnevno omogućavati da slušaju muziku, pjevušeći "la la la", uz jednostavne riječi iz pjesme, izvodeći razne pokrete (pljeskaju rukama, izvode laki čučanj, mali naklon, drže ruke o boku, okreću se u mjestu, plešu udvoje, drže se sa partnerom sa obje ruke, pokušavaju formirati kolo utroje, sami se priključuju kolu).

U jednostavnim muzičkim aktivnostima djeca mijenjaju pokrete u skladu sa muzikom, na primjer uz nježnu muziku "slušaju", „pjevaju“ i "plešu" a uz veselu „igraju“.

Djeca "pjevušenjem" ponekad spontano prate svoje samostalne igre i aktivnosti, na primjer dok vuku igračku ili konjića pjevaju svoje spontane melodije, često umjesto teksta ponavljaju vokale ili grupu lakih slogova.

3.8. Grafičko-likovne aktivnosti

Prvo šaranje predstavlja put ka sticanju koordinacije oka i ruke. Prije nego što počne da crta, dijete treba da ovlada vještinom držanja olovke u ruci. Vaspitač/vaspitačica i medicinska sestra treba da napravi ambijent u prostoru gdje djeca borave, tako da im je materijal pristupačan i podsticajan. Istovremeno vaspitač/vaspitačica i medicinska sestra da bi razvio/la interes djece za crtanje mora da crta jednostavne crteže i govori im šta crta. Takođe treba da vode računa o izboru materijala koji će ponuditi djeci. Od materijala mogu da posluže debele

voštane figure, voštane debele ili obične krede, flomastere i tempere. Podloga za crtanje treba da bude čvršća, a može da se koristi hartija najčešće podobna za crtanje. Takođe može da posluži i karton većeg formata, po potrebi raznobojan, pogodan za dječje crtanje koje karakterišu kruti pokreti ruku. KREDU djeca mogu da koriste za crtanje na raznim podlogama kao što su table, beton u dvorištu ili na terasi, koji je pogodan za šaranje. Na ovom uzrastu treba izbjegavati duže sjedenje za stolom. Aktivnosti sa raznim vrstama papira treba omogućiti djeci da ga cijepaju, gužvaju, prave jednostavne predmete – loptice, a sitne papiriće djeca mogu bacati i praviti snijeg. Pred kraj ovog uzrasta treba djecu podsticati da samostalno savijaju papir.

Djecu treba uvoditi u igre koje prate oblikovanje. Odrasli mogu djeci ponuditi tijesto, perle, dugmad i raznovrsni prirodni materijal. U ovim dječjim aktivnostima i igrama oblikovanja, motriti na djecu, jer ona imaju želju da sve što je nepoznato i novo stave u usta. U ovim aktivnostima se mogu koristiti tijesto, glinamol, plastelin... Odrasli mogu prije aktivnosti umijesiti tijesto, a nekada ga mogu pred djecom obojiti ili se mogu gotovi dječji proizvodi naknadno obojiti. Poželjno je da sa svakim djetetom vode individualni razgovor i da ih podstiču na aktivnost.

4. Uzrast od 24 mjeseci do 36 mjeseci

4.1. Njega i fizički razvoj

Ovaj uzrast karakteriše veća samostalnost. Spretnost i sposobnost u obavljanju higijenskih navika rezultat je fizičke i psihičke zrelosti, ali i pravilnog uticaja odraslih. Dijete samostalno pere ruke, koristi sapun, oblači se. Vaspitač/vaspitačica i sestra prate svako dijete u grupi, prate njihov razvoj, pružaju im pomoć po potrebi.

Dijete se znatno osmotaljuje u zadovaljavanju fizioloških potreba. Vaspitač/vaspitačica ili sestra treba da uoče kada pojedino dijete ima potrebu za obavljanje nužde i podsjeti ga na to, dok je u nekim situacijama dobro podsjetiti cijelu grupu (npr. kada se djeca izvode vani). U ovom uzrastu može im se dogoditi da se zaborave. Vaspitač/vaspitačica i sestra se ne smiju djetetu obraćati kao krivcu i sramotiti ga pred drugom djecom, već ga moraju strpljivo upućivati da se obrati čim osjeti potrebu. Djetetu treba ublažiti osjećaj krivice i ne treba obraćati preveliku pažnju na takvu za dijete neprijatnu situaciju. Ako je dijete naviklo da radnje vrši samo, vaspitač/vaspitačica ili sestra ne bi trebalo zbog "nedostatka" vremena da mijenjaju navike djeteta.

Potrebe za hranom i snom uslovljene su zdravstvenim stanjem, raspoloženjem, porodičnim navikama i iskustvom. Većina djece bi već trebalo da su ovladala tehnikom hranjenja i upotrebom pribora za jelo. Za vrijeme spavanja djeci je potrebno obezbijediti mir. Vaspitač/vaspitačica i sestra moraju stalno biti prisutni u radnoj sobi.

Sa djetetom u ovom uzrastu vaspitač/vaspitačica ili sestra treba da produže vrijeme fizičkih aktivnosti u odnosu na ranije uzrasne dobi. Pokreti djeteta su brži i raznovrsniji. Hod djece ima određene karakteristike: stopala su široko postavljena sa prstima usmjerenim ka unutra, dužina koraka je nejednaka, hod nije ritmičan,

nema koordinacije između pokreta ruku i nogu. U cilju razvijanja kretnih navika poželjno je sa djetetom raditi vježbe istezanja mišićne mase svih dijelova tijela.

4.2. Socijalno-emocionalni razvoj

Dijete je u ovom periodu sposobno da prihvati i duže rastanke od roditelja. Kao i u prethodnom periodu, važno je da u jaslicama postoji jedna ili dvije osobe za koje će se dijete emotivno vezati. Dijete će povremeno tražiti da odrasli bude pored njega, da prati šta ono radi, da ga pomiluje ili poljubi, a onda će se ponovo udubiti u započetu igru. Zanimljiva aktivnost lako će zaokupiti njegovu pažnju.

Strah od odvajanja i strah od nepoznatih lica, na ovom uzrastu se smanjuje, ali ljubomora postaje vrlo izražena. Odrasli moraju voditi računa o tome kako i u kojoj mjeri upućuju pažnju i ljubav pojedinoj djeci, kako ne bi pojačali ljubomoru. Glavni izvor učenja i sticanja iskustva i dalje su aktivnosti u kojima je dijete emocionalno blisko sa odraslim (njega, šetnje, čitanje slikovnica, pričanje priča...).

Bitna osobina ponašanja djeteta na ovom uzrastu je impulsivnost. Dijete nije u stanju da zadovoljenje svojih potreba odlaže za kasnije i očekuje da ispuni svoju želju odmah. Odrasli pomažu djetetu u učenju normi socijalnog ponašanja tako što podstiču dijete na poželjne aktivnosti, hvaleći ono što treba i zabranjujući nepoželjno ponašanje. Na ovom uzrastu dijete postaje zainteresovano za drugu djecu i želi doći u dodir sa njima. Za ovaj period karakteristični su počeci saradnje: djeca ispoljavaju uzajamnu naklonost osmijesima i fizičkim dodirima, igračke su pritom, samo sredstva za uspostavljanje kontakta. Djeca vole biti jedno pored drugog, ali je još uvijek malo zajedničkih igara. Njihove aktivnosti se odvijaju paralelno.

Najefikasniji način reagovanja odraslog na sukobe među djecom u grupi jeste stvaranje prijatne atmosfere u grupi i podsticanje djece na učešće u aktivnostima koje su im interesantne. Uz to je važno da odrasli uvijek učestvuju u aktivnostima grupe, bilo kao partner ili kao zainteresovani posmatrač.

Saznanje o sebi nastavlja da se razvija: dijete ovog uzrasta dosta dobro poznaje svoje tijelo i njegove dijelove, prepoznaje svoj lik u ogledalu i na fotografiji, zna svoje ime... Pri kraju ovog perioda, oko treće godine dijete počinje da se bori za veću samostalnost, tvrdoglavo želi da radi i ono što još ne može. Ako ga odrasli spriječava, dijete dobija napade bijesa. Važno je da znamo da se radi o normalnoj pojavi zvanj negativizam, koja predstavlja prelaz iz ranog u predškolsko djetinjstvo.

4.3. Intelektualni razvoj

Sa sazrijevanjem, dječja igrovna aktivnost postaje sve bogatija i složenija, obogaćena različitim istraživačkim sadržajima. Na ovom uzrastu djeca nastavljaju da provjeravaju odnose između vlastitih akcija i predmeta na kojima vrše akcije, uočavajući karakteristike tih predmeta i načine njihovog funkcionisanja. Djeca uče o svijetu oko sebe koristeći materijale i predmete iz neposrednog okruženja.

Postepeno uče da uopštavaju ta saznanja o vezama među akcijama i predmetima i ta pojedinačna iskustva prenose na slične situacije. Ukoliko ih odrasli podstiču i podržavaju pri ponavljanju nekih akcija i rješavanju nekih problemskih situacija, uz uvažavanje individualnih interesovanja, potreba, mogućnosti, djeca su motivisana da istražuju. U uslovima optimalne podrške, dječja pažnja, postaje stabilnija, istrajnija, što je važna pretpostavka za napredovanje i preduzimanje sve složenijih aktivnosti. Djeca posmatraju, koriste metode pokušaja i pogrešaka pri rješavanju nekih problemskih situacija kako bi postepeno saznavala pojedine aspekte određenih jednostavnijih pojmova (pr. toplo, hladno...). Senzorne aktivnosti su posebno inspirativne za djecu na ovom uzrastu i omogućavaju im da eksperimentišu, upoređuju, uopštavaju (igre pijeskom, vodom, različitim materijalima...). Tokom svih dječjih aktivnosti, odrasli razgovaraju sa djecom, postavljaju im otvorena pitanja, podstičući ih na promišljanje, dalje istraživanje, bogatiju interakciju i komunikaciju, kako međusobnu tako i sa odraslima.

To je prilika da djeca počnu da razvrstavaju predmete, upoređuju, uviđaju šta je veće ili manje, šta je vidljiva zajednička osobina nekih predmeta, znaju da ih izdvoje i imenuju. Čulni doživljaj im je i dalje dominantni izvor saznavanja. No, dijete je u stanju da predmet sa slike pronađe u neposrednom okruženju, što ukazuje na prve složenije predstave o predmetima i objektima iz stvarnosti. Pojavljuju se kvantitativni pretpojmovi (jedna lopta tebi, jedna meni...). Igra kao najprirodniji dječji izraz i potreba se usložnjava i obogaćuje, omogućavajući djeci kreativno izražavanje, stvaranje, istraživanje. Funkcionalne, eksplorativne, simboličke i igre mašte, djeci na ovom uzrastu su sve zanimljivije jer provociraju njihove intelektualne napore i stimulišu kreativno izražavanje. Naravno, sve igrovne aktivnosti su praćene govorom koji obogaćuje i unapređuje intelektualni i ukupni dječji razvoj.

4.4. Razvoj komunikacije

I za ovaj uzrast karakteristično je da se govor i komunikacija kod djeteta razvijaju u okviru uspostavljanja opšteg dobrog kontakta sa djetetom i da se tek delimično govor izdvaja i povremeno osamostaljuje. Takav način govora u sklopu opšteg kontakta djeteta i odraslog je nužan i daje smisao samom kontaktu. Nepotrebno je insistirati na izdvojenim situacijama za razvoj govora već je potreban kontinuirani rad kroz sva područja aktivnosti.

Bogaćenju rječnika doprinosi povremeno traženje od djeteta da imenuje na sebi ili na slici dijelove ljudskog tijela, da imenuje sličice predmeta koje mu pokazujemo, da u igri „džepa“ ili „kutije“ imenuje po redu sve predmete koje jedan po jedan vadimo iz džepa (kutije). Bogaćenju značenja riječi koje dijete već posjeduje doprinose igre parova riječi suprotnih po značenju (djetetu se kaže jedna riječ i traži da navede suprotnu: veliki-mali, gore-dolje, puno-prazno, otvoreno-zatvoreno itd.).

Razumijevanju rečenica doprinosi verbalizovanje jednostavnih radnji koje dijete vidi (u životu ili na slici); dječak daje loptu – djevojčica uzima loptu, ruka je na stolu – noga je ispod stola, lutka je u kutiji – lopta je otišla iza kreveta itd. Takođe su korisne i djeci interesantne igre davanja i izvršavanje naloga (stavi kocku iza čaše; daj meni sličicu; uzmi kliker i stavi ga u džep) ili igra pogađanja (pošto se pokaže

slika na kojoj su predstavljeni različiti objekti); iz čega pijemo, ko nam daje mlijeko, čime siječemo nokte itd.

Djecu takođe treba podsticati da ispričaju ono što se desilo van situacije u kojoj se nalaze (da kažu šta su vidjeli u šetnji, šta se desilo u kući prije dolaska u ustanovu itd). Povremeno treba tražiti da ispričaju malu priču koju su više puta čula.

Jezičke igre same djece u ovom uzrastu razvijaju se u vidu glasovnih igara (ponavljanje nekih sklopova glasova, ponavljanje riječi koje čudno zvuče), u vidu skandiranja, pjevušenja i ritmičkog ponavljanja nekih riječi ili slogova. Takođe se povremeno pojavljuju igre sa nekim rečeničkim konstrukcijama (ponavljanje nekih oblika rečenica, variranje rečenica). Sve takve aktivnosti djece treba podržavati i uključivati u njih i drugu djecu.

Dramatizacija

Igra vaspitača/vaspitačice sa scenskom lutkom utiče ne samo na stvaranje prijatne atmosfere nego i na širenje vidokruga znanja o životinjama, ljudima i njihovom radu. Kada je govor lutke pravilan, izražajan, sugestivan, stvaralački interpretiran, onda utiče na govornu kulturu djeteta. Uz pomoć ginjol lutke, sa likom ljudi ili životinja, dramatizuju se svakodnevne situacije i događaji iz života djeteta. Mogu se dramatizovati i kratke priče, recitacije i pjesme. Glas treba da prati emocionalna raspoloženja lutke kojom animira i da individualizira lik koji lutka u tom trenutku predstavlja. Pored boje glasa koja se mijenja u zavisnosti od lika koji se tumači i raspoloženja tog lika, veoma je važno da i položaj i kretanje tijela, gestovi i pantomime odgovaraju tom liku (da medvjed ima sporo, tromo kretanje i dubok glas, a ptica hitar pokret i visok glas). Neophodno je da se u toku animiranja uspostavlja kontakt sa djecom i sama djeca uvlače u malu dramsku predstavu. Dramatizacije mogu biti zastupljene u svim situacijama u toku dana, a najbolje je koristiti ginjol lutke i javajke. Nakon male predstave treba podstaći djecu da sama nastave sa izvođenjem nekih elemenata dramatizacije (da imitiraju glasove i govor likova ili način njihovog kretanja, njihovu mimiku ili gestove).

4.5. Motorički razvoj

Osnovna dostignuća u ovom periodu su vezana za usavršavanje kontrole stajanja, hodanja, i posebno manipulativnih radnji koje se izvode rukama. Razvija se sposobnost održavanja ravnoteže, tako da dijete može da hoda po povučenoj pravoj liniji, da ide unatraske, da u hodu ili trci promjeni pravac, može samo da silazi niz stepenice držeći se za ogradu, može da skoči (objema nogama).

Usavršeno je hvatanje vrhovima prstiju uz opoziciju palca, dijete može da izvede kontrolisane manje pokrete olovkom, može da se služi viljuškom, da sipa tečnost u šolju, da baca predmete u određenom pravcu, da hvata bačenu loptu objema rukama i u velikoj mjeri može da sudjeluje pri oblačenju sopstvene odjeće. Kod većine djece već je jasno izražena i upotreba lijeve ili desne strane. Dijete je sve dinamičnije: mnogo hoda, trči, penje skače, puzi četvoronoške podražavajući neku životinju (psa, mačku), penje na nešto samo da bi skočilo...

Lopta je sve omiljenija igračka, koja se sada koristi u složenim radnjama: bacanje u dalj, prebacivanje preko objekta, bacanje u kutiju, korpu, dodavanje lopte preko glave unaprijed i unazad, šutiranje i trčanje za njom sa namjerom da se ponovo šutne... Polako se razvija smisao za urednost u igri, ređanje predmeta, stavljanje u klastere itd. Djeca su u igri sve bučnija, a kao popratni efekat motoričkih aktivnosti javljaju se ritmički pokreti udaranja nogama, rukama, predmetima...

4.6. Razvoj čulne osjetljivosti i opažanja

U ovom periodu se razvijaju složeniji vidovi opažajnih aktivnosti. Dijete počinje sistematski da opažajno istražuje predmete. Ono ne samo da vidi, čuje, dodiruje nego i gleda i posmatra, sluša i osluškuje, opipava.

Prave opažajne aktivnosti za djecu ovog uzrasta su one koje podstiču sposobnost izdvajanja pojedinih osobina (umetanje određenih oblika u odgovarajuće otvore: nalaženje, u gomili, istog oblika: sastavljanje cjeline figure od dva-tri dijela itd). U oblasti slušnog opažanja javlja se sposobnost prepoznavanja i pamćenja jednostavnih ritmova ili melodija. Vaspitač/vaspitačica treba da na pravi način i u pravo vrijeme podstakne i zajedno sa djetetom koristi svakodnevne i ciljane aktivnosti za uspješan razvoj opažanja.

Prostor u kome dijete boravi vaspitač/vaspitačica treba da dekoriše, promijeni, dopuni sredstvima, predmetima, igračkama, neoblikovanim materijalom i slično, što podstiče djecu da posmatraju, dodiruju, opipavaju, sistematičnije istražuju predmete.

Dijete treba upoznati sa prostorijama ustanove kroz svakodnevne aktivnosti i igru, omogućiti djetetu da se orijentiše u prostoru u kome se kreće i doživi prostor (trčanje preko velike sobe, provlačenje ispod stolice, prolazanje između stolova, penjanje, silaženje – doživljavanje razlike između gore-dolje i sl). U toku treće godine djecu treba odvesti do obližnje prodavnice, saobraćajnice, knjižare, igrališta i slično, omogućiti im da posmatraju, osluškuju i razgovaraju o svemu onome što ih interesuje.

Kroz svakodnevne situacije, u procesu njege i hranjenja djeci treba i dalje omogućavati da se osamostaljuju i stiču nova iskustva o različitim osobinama predmeta. Skretati pažnju (da je voda topla/hladna; peškir je suv/mokar; da su ruke prljave/čiste; da je sapun tvrd, zelene boje...). Prilikom oblačenja i svlačenja komentarisati garderobu (džemper je mekan, čarape su tople, pantalone su grube, žute su boje i slično), osamostaljavati ih da se sama svlače, oblače, obuvaju. Podsticati djecu da samostalno uzimaju hranu, pritom skretati pažnju da je supa vruća, meso slano, kolač sladak, da hrana ima određeni miris, kao i da posmatraju i prema svojim mogućnostima učestvuju u postavljanju pribora za jelo, salveta, sječenju hleba, da komentarišu kakvi su: kašika, šolja, hljeb, supa, krompir.

Za upoznavanje kvaliteta ukusa (slatko, ljuto, gorko, slano, kisjelo) i mirisa djeci treba ponuditi voće i povrće. Omogućiti im da ga peru, sjeckaju, probaju, mirišu (kivi, grožđe, jabuka, kruška, luk, zelena salata) da uočavaju razlike između plodova, da iz cijelog ploda može da se dobije više dijelova; da iz nekih plodova izlazi sok (pomorandža, kivi i slično); da se plodovi razlikuju po obliku (jabuka,

kruška, šargarepa, luk), po veličini (limun je mali, pomorandža je velika i slično), po boji (salata je zelene boje, šljiva je plave, jabuka je crvene i kruška je žute boje). Stalno usmjeravati dječju pažnju na draži mirisa, izoštravati čula verbalnim i neverbalnim informacijama (prijatan – neprijatan miris).

Za bogaćenje dječjih čulnih iskustava vaspitač/vaspitačica treba da omogući manipulisanje sa različitim igračkama i predmetima od različitih materijala (plastelin, tijesto, drvo, karton, plastika, guma, papir), različitog oblika, veličine (malo-veliko), težine (lako-teško), tvrdoće (meko, tvrdo), boje, različitog zvuka. Organizovati igre klasifikovanja predmeta po obliku npr: stavljati na stranu sve okrugle predmete – lopte, pomorandže, a na drugu stranu kockaste predmete (puzle), igre za diferencijaciju po veličini (male-velike lutke, kocke, tanjire), po boji (crvene predmete, plave, žute, zelene). Za ovo mogu da posluže elementi logičkih blokova, kartončići, dijelovi slagalica. Djetetu treba omogućiti da prepozna na osnovu čula dodira sakrivenu igračku ili predmet. Da iskusi šta je daleko, šta blizu, šta je na stolu, ispod stola, iznad, pored stola i na taj način ovlada tim pojmovima. Davati im igračke na sklapanje, rasklapanje; obezbijediti im slagalice sa 2-4 elementa i usmjeravati da na osnovu opažanja pojedinih dijelova tijela ili karakteristika ljudske figure, životinje, insekta složi figuru.

Veoma značajan je građevinski i konstruktivni materijal jer u tim radnjama djeca praktično upoznaju svojstva predmeta i elementarne prostorne odnose. Potrebno je koristiti sve vrste lutki, pozornica, paravana, imitirajući poznata lica (mama, tata, brat, sestra, vaspitač/vaspitačica), prezentirajući životne situacije, događaje; izgovarati poznate stihove kao i gledanje crtanih filmova, reklama, slikovnica. Nuditi im raznovrstan neoblikovani materijal (kutije, kalemov konca i vune, štikaljke, raznobojne trake i slično) da djeca namotavaju, odmotavaju, kače, ubacuju, izbacuju u kutijicu, flašicu, da provlače i sl.

Kontakt sa životinjama je veoma važan (pas, mačka, ribe, ptice, insekti). Dijete ih gleda, dodiruje, pipa, osluškuje, nosi i neposrednim dodirivanjem stiče iskustvo i saznaje od čega je njihovo krzno, perje, način javljanja, veličinu, boju, dijelove tijela i sl. i na koji način se hrane (da maca pije mlijeko, kuco jede kost i slično).

Boravak u dvorištu vrtića, u prirodi, u šetnji treba iskoristiti za igru raznovrsnim prirodnim materijalom (voda, pijesak, cvijeće, grančice, trava, šišarke, kamenčići). Obezbijediti odgovarajuća sredstva i pribor za igru vodom, pijeskom (kantice, lopatice, sita, kofice, modlice, plastične životinje – ribe, patke), bogatiti dječija iskustva o tom materijalu (da je kamen tvrd, trava glatka, snijeg hladan), da neki predmeti kada se ubace u vodu tonu (kamenčići, pijesak, daščica), a neki plivaju po vodi (sunder, list), omogući im presipanje vode i slično.

Slušna osjetljivost je dobro razvijena kod djeteta ovog uzrasta. Dijete registruje sve zvuke okoline. Na manje poznate zvuke čak prekida započetu aktivnost da oslušne o čemu se radi. Treba mu govoriti ritmičkim izgovorom, brojalice, kraće stihove. Dijete na njih reaguje poskakivanjem, pljeskanjem, pokušajem plesanja. Obezbijediti mu raznovrsnost predmeta i igračaka koje proizvode zvuk, igračke koje se oglašavaju kao prirodne pojave.

Davati djeci da cijepaju, gužvaju i režu papir osluškujući zvuk tih radnji.

4.7. Muzičko-ritmičke aktivnosti

Kao pokazatelj razvoja muzičkih sposobnosti kod djece ovog uzrasta manifestaciju se neke sposobnosti reprodukcije. Dijete zna reći koju pjesmu voli, želi je slušati (učutkuje druge), zna da kaže „lijepa pjesma“, „to pjeva ptičica“, prepoznaje poznate pjesme. Sluša priče praćene muzičkim ilustracijama, prepoznaje o kojoj se epizodi ili liku radi (muzika zečića, medvjeda i slično).

Dijete rado učestvuje u igri skrivača sa vaspitačem/vaspitačicom ili medicinskom sestrom. Djeca pomažu odrasloj osobi pjevati pjesmu koju tek uče. U pjevanju sarađuju na razne načine: jedni bezvučno miču usnama, drugi pjevuše pojedine taktove ili cijele faze, zajednički pjevaju sa cijelom grupom, pravilno izvode ritam i pojedine dijelove melodije, pamte riječi pjesme, ali cijelu pjesmu još ne izvode pravilno.

Djeca usvajaju, pamte i izvode u skladu sa muzikom nove pokrete, koje im pokazuje vaspitač/vaspitačica. Povezuju poznate pokrete, pa istovremeno pljeskaju rukama i tapkaju jednom nogom o pod. Takođe izvode nove varijante poznatih pokreta, na primjer hodaju, prelaze od jednih pokreta na druge da bi izrazili kontraste u muzici (tihu-glasno, lagano-brzo).

Tempo muzike djeca ne izvode uvijek tačno. Pred kraj druge godine života pojavljuje se ritmičnost u njihovim plesnim pokretima.

Često djeca pjevaju vlastitu spontanu pjesmu i prate je pokretima.

4.8. Grafičko-likovne aktivnosti

Početak ovog uzrasnog perioda prisutna je i dalje dječja potreba za spontanom škrabanjem, s tim što je ono sve složenije (pokreti su sigurniji i kontrolisaniji a pritisak na podlogu slabiji i to toliko da može da ostavi trag na njoj). Ta vještina se postiže postepenim pomjeranjem ležišta pokreta (od ramenog zgloba do lakta, do prstiju i najzad do zgloba šake) gdje linije, koje dijete povlači, postaju sve usklađenije. Na ovom uzrastu primjetna je tendencija određenog redoslijeda u crtanju linija i to najčešće: dijete prvo crta vertikalne, zatim horinzontalne, potom kružne i na kraju isprekidane linije. Djeci treba omogućiti da se likovno izražavaju na većoj podlozi. Takođe je evidentno da djeca škrabaju drugačije u odnosu na drugu djecu, pri čemu jedno dijete povlači linije polagano, drugo nesigurno i bojažljivo a treće snažno i energično. Pri tome treba imati u vidu da škrabanje nije posljedica samo fizičke akcije ruke, koja gura ili vuče olovku, nego dijete postiže vizuelnu kontrolu nad linijama. Djeca uočavaju slučajnu sličnost svoje šare s predmetom, te počinju davati imena šarama koje nacrtaju. Odrasli treba da organizuju prostor tako da djeci bude dostupan likovni material koji će samostalno odabrati: grafitne olovke, drvene i voštane boje, flomasteri, krede u boji, papir različitih veličina, boja i čvrstoće.

Djecu u ovom uzrasnom razdoblju treba najprije upoznati sa raznovrsnim mogućnostima materijala kada je crtanje u pitanju (voštane boje, pasteli, olovke, krede za ploču, flomasteri, štapići...). Potom djecu treba upoznati sa različitim

mogućnostima škrabanja i crtanja a zatim i slikanja prstima sa odgovarajućim bojama.

Djeca na ovom uzrastu vole da se bave oblikovanjem tijestom i plastelinom i zato im treba izaći u susret u ovoj njihovoj potrebi da taj materijal gnječe, valjaju i prave kuglice. Takođe je za djecu privlačno cijepanje papira, pravljenje mozaika i nizanje perli.

Djeca mogu da shvate da grafičkim prikazivanjem mogu nešto i da izraze. Oni zapravo zapažaju da kružići, crte i tačke mogu nešto i da znače, pa im daju neko ime, iako u startu nijesu imali namjeru da nešto nacrtaju. Djeca svu ovu aktivnost postižu kroz igru i radosno raspoloženje. Zbog toga ne treba insistirati kod djece na bilo kakvom rezultatu, već treba akcenat stavljati na podsticanju same aktivnosti.

IV SREDINA ZA IGRU I UČENJE

Uređena vaspitna sredina vaspitava. Za malu djecu igra je osnov za učenje. Igru treba koristiti kao osnovu za sticanje dječijeg iskustva, i zato je važan odabir materijala i vaspitnog ambijenta u kojima se dešava igra.

Sredina za igru i učenje obuhvata sve ono što dijete okružuje u vrtiću (podovi, zidovi, oblik i veličina prostora za igru, ukupan mobilijar, strukturirani i polustrukturirani materijali, oprema, igračke) kao i spoljašnji prostor, lokalna i društvena sredina.

Sredina za igru i učenje treba da je pažljivo planirana, u skladu sa potrebama i interesovanjima djece. Maloj djeci je potreban prostor za grupne aktivnosti, za individualnu igru, za samostalnu igru, kao i prostor za dinamične i mirne aktivnosti.

Prostorije u kojima djeca borave treba da su umjereno tople, zaštićene od promaje, imaju mogućnost provjetravanja, da imaju dovoljno prirodnog i vještačkog osvjetljenja, da nema vlage u radnoj sobi, imaju mogućnost grijanja u toku zime i hlađenja u toku ljeta, kao i da su grejne i rashladne površine i utičnice van domašaja djece.

Prostor u radnoj sobi potrebno je organizovati tako da zadovoljava dječiju potrebu za igrom, kretanjem, sjedenjem, spavanjem...

Sredina za igru i učenje treba da je prilagođena uzrastu djece, da se djeca mogu bezbjedno kretati po radnoj sobi, prelaziti iz jednog centra u drugi, da je ponuđena mogućnost izbora, da ima prostora za fizičke aktivnosti.

Namještaj u radnoj sobi treba da je prilagođen dječijem uzrastu. Police treba da su u visini djeteta, a materijal za igru i učenje koji se nalazi u policama lako dostupan djeci.

Da bi se omogućili svi oblici aktivnosti neophodni za razvoj, djeci treba ponuditi što bogatiji i raznovrsniji izbor sredstava i materijala. Poželjno je ponuditi raznovrsni materijal za igru, kako ne bi došlo do zasićenja kod djece. Materijal za igru i učenje treba da je prilagođen dječijim potrebama i mogućnostima, da zadovoljava pedagoške, bezbjednosne i estetske standarde.

Potrebno je nabaviti materijale koji podstiču djecu na različite tipove socijalno-emocionalnih, čulno-kognitivnih i motoričkih aktivnosti. Birati one koji djeci daju povratnu informaciju, kao i one koje djeci daju šansu za sticanje novog iskustva, predstava i pojmova.

Svi aspekti dječijeg razvoja se podstiču interakcijom sa spoljašnjom sredinom. Potrebno je obezbijediti različite površine koje će djeca koristiti: travnjake, staze, baštenski dio, brežuljke, pješčanik, treba montirati penjalice, ljuljaške, klupe i sl.

Dvorište vrtića treba da je ograđeno i bezbjedno. Oprema treba da je stabilno fiksirana i bezopasna i materijale mijenjati s vremena na vrijeme.

Potrebno je obezbijediti dovoljno prostora za kretanje i igru.

Poželjno je organizovati šetnje po okolini što omogućava djeci upoznavanje sa širim okruženjem i novim situacijama za igru i učenje.. Mogu se pozvati roditelji ili volonteri, lica različitih zanimanja (roditelj koji svira, glumac, policajac...), da dođu u posjetu i na taj način budu izvor određenog iskustva za djecu.

V ULOGA ODRASLOG

Uloga roditelja je najodgovornija, najkompleksnija i najizazovnija uloga od svih za koje se čovjek opredjeljuje tokom svog života. Od socio-emocionalne klime u porodici, vrste i kvaliteta iskustva u ranom djetinjstvu zavisi kako će se dijete prilagoditi i snaći u društvu. Odnos oca i majke prema djetetu značajni su, ne samo za normalno fizičko napredovanje i socio-emocionalni razvoj djeteta, već i za formiranje prvih navika od kojih u velikom stepenu zavisi djetetov ukupan razvoj i dalje ponašanje. Uloga porodice jeste da obezbijedi optimalne uslove za ukupni razvoj djeteta.

Uloga vaspitača/vaspitačice

Uloga vaspitača/vaspitačice i uticaj koji ima na razvoj djeteta je višestruk:

- vaspitač/vaspitačica kreira uslove za učenje i razvoj;
- organizuje fizičku i socijalnu sredinu (prostor, sredstva, materijale, situacije za učenje...);
- podstiče razvoj i učenje, pruža podršku, daje povratne informacije, modeluje, planira i predlaže aktivnosti;
- uspostavlja partnerske odnose sa roditeljima i planira aktivnosti;

- posmatra i prati razvoj i ponašanje djeteta, reguliše socijalne odnose u grupi, procjenjuje iskustvo i nivo postignuća djeteta, postavlja individualne ciljeve;
- autonomno djeluje i vrši procjenu realizacije postavljenih ciljeva;
- aktivni je član tima (sa medicinskom sestrom, stručnim saradnikom/saradnicom, roditeljom...) i njegova/njena uloga je partnerska i kreativna;
- mora uvažavati osobenosti ritma razvoja svakog pojedinačnog djeteta, i u skladu sa tim individualizovati cjelokupni vaspitno-obrazovni proces.

Medicinska sestra

Medicinska sestra, osim njege koju obavlja, zajedno sa vaspitačem/vaspitačicom učestvuje u realizaciji planiranih aktivnosti, učestvuje u organizaciji fizičke i socijalne sredine, posmatra i prati razvoj djeteta, brine o zdravlju. Medicinska sestra ima ulogu partnera u pedagoškoj komunikaciji.

Uloga odraslih osoba koje posredno ili neposredno učestvuju u planiranim aktivnostima je veoma važna za razvoj djeteta.

VI SARADNJA SA RODITELJIMA

Porodične i sredinske prilike utiču na usvajanje određenih modela ponašanja djeteta. Djeca u porodici uče o različitim relacijama, obrascima ponašanja, vrijednostima u kojima odrasli posreduju. Roditelji najbolje poznaju svoju djecu, njihove navike, potrebe, interesovanja, sklonosti... Stoga vaspitači/vaspitačice treba da uvažavaju sugestije, prijedloge, mišljenja roditelja. Različiti su načini uključivanja roditelja u rad vrtića, posebno jaslica. Imajući u vidu prethodno navedene uzrasne specifičnosti djece u jasličnim grupama, kao i njihove razvojne mogućnosti, vaspitači/vaspitačice pažljivo strukturiraju radni ambijent uključujući roditelje kako bi se djeca funkcionalnije adaptirala na vrtić kao na prirodnu sredinu. Roditelji mogu uzeti učešća u radu vrtića na različite načine: pri izboru tema, u organizaciji aktivnosti sa djecom, kreiranju odgovarajućeg ambijenta za rad, organizovanju širih aktivnosti na nivou ustanove i u spoljnoj sredini. Na taj način djeca prevazilaze osjećaj zbunjenosti i neprirodnog raskoraka između porodične i institucionalne sredine i zrelije prihvataju pravila u zajednici (posebno imajući u vidu specifičnosti i razvojne osobenosti djece na ranom uzrastu). Roditelji upoznaju bolje svoju djecu, sagledavaju dobre i slabije strane u ponašanju i djelovanju svoje djece i usavršavaju vlastite roditeljske kompetencije. Sami vaspitači/vaspitačice bolje planiraju i organizuju svoj rad, upoznaju bolje roditelje i nalaze puteve za uspostavljanje kvalitetnije saradnje i funkcionalnije podrške djeci. Kako možemo saradivati sa roditeljima:

- informisanje roditelja putem poruka, pisama, oglasne table, brošura za roditelje, kutija za sugestije o svim dešavanjima u vrtiću;
- aktivnosti sa roditeljima i za roditelje (sastanci, debate, diskusije, radionice, radne grupe, zajednički rad u biblioteci, sobi za roditelje, izrada dječjeg

portfolia, predavanja za roditelje o specifičnostima djece na ranom uzrastu, o mogućim načinima stimulacije i podrške u domenu svih razvojnih aspekata...);

- učešće roditelja u životu ustanove (učesće u aktivnostima u radnoj sobi, volontiranje, proslave, priredbe, zajednička druženja...);
- roditelji mogu biti uključeni u zajedničko planiranje, odlučivanje, realizaciju tematskih ciljeva.

VII METODSKA UPUTSTVA

Uloga vaspitača/vaspitačice i medicinskih sestara u radu sa djecom jaslenog uzrasta jeste da obezbijede povoljnu sredinu sa svim podsticajima. To podrazumijeva da djeci treba omogućiti, već na ovom uzrastu, da se igraju spontano, praktično, konstruktivno i stvaralački djeluju, komuniciraju i sarađuju sa vršnjacima i sa odraslim osobama. U radu sa djecom uzrasta do 3 godine života, treba da se vodi računa o sljedećem:

- U ovom periodu ispoljava se **dejstvo nasljeđa i osobenih socijalnih, emocionalnih, fizičkih i kulturoloških uslova** u kojima se dijete razvija. Tu se prije svega misli na dječju osjetljivost i prijemčivost.
- Period do treće godine života je karakterističan po **intenzivnom fizičkom rastu i razvoju** koji obilježava uspravan hod i kretne vještine, razvoj percepcije, ispoljavanje osnovnih ljudskih osjećanja, razvijanje govora, interakcija sa odraslima, inteligencija.
- **Dijete postaje aktivan činilac sopstvenog razvoja** koji je podstaknut unutrašnjom motivacijom.
- Na **psihički razvoj** djece utiče dinamičan i isprepletan razvoj i uticaj bioloških i socijalnih činilaca.
- **Igra** je ključna aktivnost za rani razvoj, učenje i prirodno izražavanje djeteta.
- Dijete ovog uzrasta treba da se **spontano i slobodno igra**, da mu/joj se omogući da slobodno proživljava i stiče dovoljno iskustva, da raspolaže sa dovoljno vremena, prostora i materijala za igru i da doživi interakciju sa drugom djecom.
- Međusobna povezanost i isprepletanost psihičkog i fizičkog razvoja, uslovljava i pretpostavlja **jedinstvo njege i vaspitnog rada**.
- Za pravilan razvoj djeteta neophodna je **ljubav, razumijevanje i prihvatanje** od strane vaspitača/vaspitačice/medicinske sestre.
- Sredina u vaspitnom smislu je veoma važna za razvoj djece ranog uzrasta, sredina u kojoj će sticati iskustva po **sopstvenom tempu razvoja ili ritmu**, pri čemu su vaspitni efekti spontani u odnosu na proces razvoja djece.
- Vaspitači/vaspitačice/medicinske sestre treba da su **osjetljivi/e prema** aktivnostima same djece, u kojima treba da dominiraju njihovi nenametljivi podsticaji. Oni/one zapravo treba da insistiraju na stvaranju i organizaciji uslova u kojima će djeca odabirati i raditi samo ono i onoliko koliko mogu i osmišljavati ga na sebi svojstven način.
- Osnovni zadatak vaspitača/vaspitačice/medicinske sestre u vaspitavanju djece je očuvanje, podržavanje i oplemenjivanje **spontanog izraza djeteta** i poštovanje njegove individualnosti u otkrivanju svijeta i mijenjanju okoline.

Uloga vaspitača/vaspitačica ima suštinski značaj u podsticaju i posredovanju u ukupnom dječjem učenju. Vaspitači/vaspitačice treba da obezbijede sredstva i materijale, ponude djetetu podršku i inicijativu, kao i da pokažu interesovanje kako bi se optimizirale dječije mogućnosti za učenje. Takođe je njihova uloga da pronađu način da odgovore na dječija pitanja tako da dijete bude zadovoljno, pojednostavljivanjem odgovora i davanjem konkretnog primjera.

Svako dijete ima jedinstven obrazac i tempo razvoja, porodično porijeklo, specifičan stil učenja i crte temperamenta. To treba uvijek uzimati u obzir kada se pravi program vaspitnog rada i uspostavlja odnos prema djeci, odnosno treba biti osjetljiv na te individualne dječje razlike. Proces individualizacije takođe zahtijeva da vaspitač/vaspitačica tako kreira aktivnosti koje će omogućiti da se svako dijete osjeti uspješnim i podstaknutim.

Igra je srž dobrog vaspitnog programa namijenjenog djeci. Igra je potrebna djeci kako bi razvila intelektualne i motoričke vještine. Djeca razvijaju socijalne vještine kroz interakciju sa vršnjacima/vršnjakinjama. Uče kako da sarađuju i dijele igrovni materijal. Na taj način razvijaju osjećaj samopoštovanja stavljajući sebe u izazovne situacije, stupajući u interakcije sa drugom djecom i savlađujući lične, fizičke, intelektualne i socijalne izazove.

Potreba da vaspitači/vaspitačice i medicinske sestre i djeca ostaju zajedno nekoliko godina je veoma važna, zato što se proces učenja odvija uporedo sa emocionalnim vezivanjem, tako da je najbolje za malu djecu da imaju iste vaspitače/vaspitačice i medicinske sestre tokom prve tri godine života. Djeca sa pravom očekuju da im vaspitač/vaspitačica i medicinska sestra posvete dovoljno vremena, da nijesu u žurbi i da su u malobrojnoj vaspitnoj grupi. Bez takvog pristupa, dijete će izgubiti osjećaj prihvaćenosti i tražiće naklonost druge osobe koja je više zainteresovana za njega/nju i čiji mu/joj podsticaji više znače.

Iako brojni faktori utiču na primjenu nekog programa u praksi, srž kvalitetnog vaspitnog programa čini usklađen rad vaspitača/vaspitačice i medicinske sestre. Oni treba da imaju znanje o dječjem razvoju i metodičke vještine za organizaciju rada. Vaspitanje djece jaslenog uzrasta je izuzetno zahtjevna profesija i osobe koje se bave tim poslom treba da posjeduju puno stručnog znanja, praktičnih vještina, strpljenja i volje.

VIII PLANIRANJE

Osnovno pitanje procesa planiranja i programiranja u dječjim vrtićima, odnosno jaslicama, je kako omogućiti svakom djetetu učenje u skladu sa vlastitim potencijalima.

Tokom procesa planiranja vaspitač/vaspitačice je vođen/a nizom zahtjeva koji su značajni kako u fazi postavljanja ciljeva tako i u samo procesu realizacije aktivnosti. Dobar/dobra vaspitač/vaspitačica je prvenstveno orijentisan/a na učenje a ne na podučavanje djece.

Ključne dimenzije koje predstavljaju polazište planiranja u jaslicama su:

- aspekti razvoja;
- struktura planiranja (nedjeljno, dnevno, realizacija teme);
- tematsko planiranje, sa integrisanim učenjem, posebno sa potrebama i mogućnostima saznavanja na ranom uzrastu, naglašava životne teme;
- aktuelnost teme;
- individualizacija (oblici rada, mogućnost izbora, methodske strategije...);
- centri interesovanja (struktuiranje prostora); ne znači npr. dolazak narednog godišnjeg doba već nešto konkretno, djeci zanimljivo i aktuelno.

Povezivanje iskustava u sistem polazi od ključnih koncepata koje djeci prenosimo:

- ljudi su različiti,
- svi ljudi nešto rade,
- svako zanimanje je važno,
- u prirodi se dešavaju promjene,

IX DJECA SA SMETNJAMA/TEŠKOĆAMA U RAZVOJU

Inkluzivni sistem podrazumijeva da su djeca različita i da učenje, kao i metode, tehnike i sredstva koja se koriste u vaspitno-obrazovnom radu, moraju biti prilagođena potrebama djeteta i postignutom stepenu njegovog/njenog razvoja. Na taj način inkluzivno obrazovanje izlazi u susret individualnim potrebama sve djece, a ne samo djece koja imaju smetnje/teškoće u razvoju. Umijesto da grupišemo i etiketiramo neku djecu kao "posebnu" treba da shvatimo da su sva djeca na neki način posebna.

Ciljevi inkluzivnog obrazovanja su:

- da se djeci sa posebnim potrebama omogući obrazovanje i vaspitanje u skladu sa njihovim interesovanjima, mogućnostima i potrebama;
- da programi budu usmjereni na dijete i da se njihove potrebe uvažavaju i zadovoljavaju na individualizovani način (svako dijete dobija ono što njemu treba).

U primjeni ovog programa potrebno je poštovati neke specifičnosti koje proizilaze iz prirode pojedinih smetnji/teškoća. **Djeca sa posebnim vaspitno-obrazovnim potrebama mogu da budu:**

1. djeca sa smetnjama u razvoju – djeca sa tjelesnom, mentalnom i senzornom smetnjom i djeca sa kombinovanim smetnjama;
2. djeca sa teškoćama u razvoju – djeca sa poremećajima u ponašanju, teškim hroničnim oboljenjima, dugotrajno bolesna djeca i druga djeca koja imaju poteškoće u učenju i druge teškoće uzrokovane emocionalnim, socijalnim, jezičkim i kulturološkim preprekama.

Svako dijete bez obzira na vrstu i stepen smetnje/teškoće treba posmatrati kao ono koje je sposobno da nešto nauči. Poznato je da se kod djece već u prvim mjesecima života mogu razviti diferencirane reakcije na svim čulnim područjima.

Njihova preciznost, brzina i ustaljenost zavise međutim o faktorima intenziteta i vježbe.

Djeca uče kroz igru. Igra je njihov "rad", putem kojeg ona stiču iskustva, upoznaju okolinu i tako uče. Stimulativno okruženje i predmeti u njemu, omogućavaju im nesmetano učenje. U toku prve dvije godine života kada govor još nije razvijen, igra djeteta je nesocijalna, djeca se igraju sama za sebe, tiha su, skoncentrisana i ulažu određeni napor. Ova igra omogućava djeci čvrstu osnovu za sve dalje učenje i za razvoj govora. Ta rana, spontana, prelingvalna i nesocijalna igra značajna je za formiranje načina razmišljanja i rješavanja problema što će omogućiti djeci dalje učenje. Tjelesna aktivnost djece se karakteriše stalnim ponavljanjem istih obrazaca, kontinuitetom, istrajnošću i osjećajem ugodnosti, a pri tome raste samosvijest i samopouzdanje.

Za djecu sa smetnjama/teškoćama u razvoju, učenje u "malim koracima" izuzetno je važno, kao što je bitna i koncentracija na jedan vrlo ograničen aspekt aktivnosti. To znači da se određeni zadatak u toku uvježbavanja povezuje sa različitim situacijama i stimulacijom na različitim razvojnim područjima, u okviru razvoja motoričkih i sazajnih sposobnosti, komunikacije, socijalnih i emocionalnih karakteristika. Ovi zadaci se ne sprovode izolovanim uvježbavanjem već se uklapaju u savladavanje određenih socijalnih situacija. Zadaci koji su navedeni u pojedinim situacijama poređani su po principu od jednostavnih ka složenim i u skladu su sa zakonitostima razvoja djeteta. Prvu grupu zadataka čine oni kojima kod djeteta razvijamo vještine i navike koje im omogućavaju da se u datim situacijama ponašaju što samostalnije. Slijede zadaci kojima se podstiče sposobnost djeteta za komunikaciju, razvija motorika i sazajne sposobnosti.

Opservacijom ponašanja u svakodnevnim situacijama okvirno procjenjujemo da li razvoj djeteta odgovara njegovom kalendarskom uzrastu. Procjena sposobnosti djeteta ne služi za upoređivanje sa razvojem djece bez smetnji/teškoća u razvoju, već isključivo kao polazište u odabiru onih programskih sadržaja koji su primjereni svakom pojedinom djetetu.

Individualni razvojni i obrazovni program rada (IROP) za svako dijete određuje se na osnovu urađene procjene ponašanja, odabirom onih, u svakoj situaciji programom predviđenih aktivnosti koje neposredno slijede nakon usvojenih zadataka. U toku rada vaspitač će obratiti pažnju na izmjenu aktivnosti koje zahtjevaju jednom veći, a drugi put manji angažman djeteta (razdoblja veće ili manje koncentracije, mirovanja, pokreta i slično). Uprkos potrebi da se vaspitno-obrazovni rad sa djecom sa smetnjama/teškoćama u razvoju planira i usmjerava ka određenim ciljevima, vaspitač/vaspitačica mora biti dovoljno osjetljiv/a i fleksibilan/na da se prilagodi potrebama i interesima djeteta u datom trenutku. Program vodi računa o posebnim potrebama djeteta i njegovom/njenom trenutnom postignuću, ali se i nadopunjuje novim sadržajima i specifičnim postupcima ukoliko se kod djeteta javi posebni problem u ponašanju.

Djeca sa smetnjama senzorne integracije imaju poteškoću u razumijevanju drugih i u interakciji sa njima mogu da budu povučena ili čudna, da trče sa drugom djecom neostvarujući kontakt sa njima, da se zbune kada neko inicira kontakt i da imaju poteškoće da se izraze. Takođe, u dvorištu ili u radnoj sobi može da im smeta buka, blizina ili kretanje drugih. Program rada treba bazirati na otklanjanju ili

ublažavanju ovih smetnji ali prvenstveno djeci treba razviti sposobnost uspostavljanja socijalnog kontakta i imitaciju. Prvi korak u učenju djece ovim vještinama je razvijanje odnosa u kojem dijete uživa, uključivati ga u aktivnosti koje se rade u grupi (sa jednim djetetom ili sa više djece) i važno je ne odustati ukoliko je djetetova verbalna ili neverbalna poruka "ostavi me na miru". Socijalna interakcija i imitacija može da se razvija putem interaktivne igre, korišćenjem muzike za razvijanje komunikativnih vještina, prilagođavanjem okruženja da bi se podstakla komunikacija, djecu učimo da dijele, čekaju svoj red i slično.

Kod djece sa oštećenim sluhom postoje velike individualne razlike koje su jednim dijelom uslovljene stepenom oštećenja sluha, pa prema tome i različitim stepenom razvoja govorno-socijalne komunikacije. Dominantni problem u primjeni programa predstavlja standardni oblik komunikacije koji sva djeca sa oštećenim sluhom nijesu savladala. Savladavanje programa najprije se zasniva na vizuelnoj recepciji sadržaja, a djeca i na tom ranom uzrastu moraju biti obuhvaćena i programima za razvoj slušanja i govora.

Djeca sa vizualnim smetnjama imaju smanjenu oštrinu centralnog i perifernog vida. Program za jaslice je u najvećoj mjeri primjenljiv kod slabovide djece kod koje je glavni kanal za primanje pojmova iz okoline vizualni kao i kod ostale djece. Zbog oštećenja vida potreban je veći napor u interpretaciji primljenih pojmova tako da se individualni program više odnosi na stvaranje uslova da dijete maksimalno iskoristi svoj ostatak vida. Kod slijepog djeteta mentalna slika se usvaja na temelju taktilnih i auditivnih čula, pa se postepeno uspostavlja koordinacija uho-ruka u izvođenju svakodnevnih aktivnosti.

Djeca sa tjelesnim smetnjama zbog smanjene ili onemogućene pokretljivosti uskraćena su da mnoga saznanja iz svoje okoline stiču incidentalno, kao što mogu pokretna djeca. Treba posebno upozoriti na djecu sa cerebralnim smetnjama zbog učestalosti a još više zbog kompleksnosti smetnji. Kod te djece pored motoričkih smetnji postoje i oštećenja na opštem području psihomotorike kao što su oštećenja osnovnih sazajnih funkcija, vizualne i auditivne percepcije, orijentacije na vlastitom tijelu i uopšte prostorne orijentacije, fine motorike, okulomotorne i grafomotorne koordinacije, govora, pažnje, koncentracije i slično. U realizaciji programa sa djecom sa tjelesnim smetnjama nužno je poštovati dva osnovna načela, i to načelo reedukacije i načelo kompenzacije. Reedukacijom ulažemo maksimalne napore za razvijanje funkcija u smislu kakvom su se one trebale prirodno razviti, npr. da ovlada pisanjem ili crtanjem rukom, da rukom zakopčava dugmad, iako su te funkcije ruke manje ili više oštećene. Ukoliko reedukacijom ne postizemo zadovoljavajuće rezultate, prelazimo na kompenzaciju tj. uvježbavanju tih funkcija pomoću supstitucijsko-kompenzacijskih funkcija.

U radu sa djecom sa mentalnim smetnjama u sprovođenju programa nema većih ograničenja. Osnovne karakteristike te djece su ispod prosječne intelektualne sposobnosti povezane sa teškoćama u adaptivnom ponašanju, koji se javljaju u ranom razvojnom dobu. Konceptija programa omogućuje maksimalnu individualizaciju a savladavanje pojedinih faza zavisi od težine smetnje i intenziteta stimulacije djeteta.

Sve aktivnosti djeteta treba povezivati sa govorom, i pri tome upotrebljavati rečenice do tri riječi koje se jasno izgovaraju. Iste izraze treba upotrebljavati u

odnosu na iste predmete ili aktivnosti. Iako dijete samo ne produkuje govor pružanjem ustaljenog govornog modela, podstičemo ga na oponašanje, a osim toga uključujemo ga u socijalnu komunikaciju, umjesto da ga zbog njegove govorne nesposobnosti iz nje isključujemo.

X LITERATURA

1. Blum, B. S. (1981): Taksonomija ili klasifikacija obrazovnih i odgojnih ciljeva, Knjiga 1 – kognitivno područje. Beograd: Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja.
2. Božinović, B., Došen-Dobud, A., Grgurić, N., Makjanić, A., Schmidt, I., Starc, B. (1986): Odgoj i njega djece u drugoj i trećoj godini života. Zagreb: Školske novine.
3. Bronfrenbrenner, J. (1997): Ekologija ljudskog razvoja. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
4. Burke-Walsh, K. (2003): Stvaranje sredine za učenje usmereno na dete: I razred. Beograd: Centar za interaktivnu pedagogiju.
5. Cimer, J. (1988): Razvijanje predškolskog kurikuluma i obrazovanje bazirano na životnim situacijama. Beograd: Vaspitanje i obrazovanje, br.3.
6. Eljkonin, D. B.: Psihologija dečje igre. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
7. Fullan, M. (1993): Change Forces, Probing the Depths of Educational Reform. London: The Falmer Press.
8. Hannah, L. (2007): Podrška u učenju djeci sa poteškoćama iz spektra autizma. Beograd. Republičko udruženje za pomoć osobama sa autizmom.
9. Herlok, E (1970): Razvoj deteta. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
10. Kon, I. S. (1988): Dete i kultura. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
11. Kreiranje vaspitno-obrazovnog procesa u kojem dijete ima centralnu ulogu, Podgorica: Pedagoški centar Crne Gore.
12. Kamenov, E. (1982): Eksperimentalni programi za rano obrazovanje. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
13. Klark, S./Klark, A.D.B. (1987): Rano iskustvo. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
14. Knjiga promjena obrazovnog sistema (2001). Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
15. Levandovski, D., Teodorović, B. (1996): Program rada s djecom s teškoćama u razvoju. Zagreb: Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu.
16. Levandovski, D., Teodorović, B. (1997): Program rehabilitacije putem pokreta. Zagreb: Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu.
17. Miljak, A. (1988): Odgajatelj – izvršilac ili stvaratelj programa. Beograd: Izlaganje na Savetovanju *Programiranje vaspitno-obrazovnog rada u dečjem vrtiću*.
18. Marjanović, A. (1987): Dečji vrtić – otvoreni vaspitni sistem. Beograd: Predškolsko dete br. 3–4.

19. Marinković, S. (1995): Neki pokušaji transformacije dečjeg vrtića u otvoreni vaspitni sistem, Beograd: IPA, Filozofski fakultet.
20. Marjanović, A. (1987): Dete kao partner u svetu odraslih. Beograd: Predškolsko dete, br.1-4.
21. Mijanović, N. (1999): Pogledi na reformu obrazovanja. Podgorica: Vaspitanje i obrazovanje br. 4.
22. Misiti, R. (1980): Potrebe malog deteta. Beograd: Predškolsko dete, br. 3-4.
23. Novović, T., Dimitrijević, V., Đurović, M. (2008): Inkluzivno obrazovanje – vrtić i škola po mjeri djeteta. Podgorica: Zavod za školstvo Crne Gore.
24. Osnove za obnovu nastavnih planova i programa (2002): Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke – Savjet za nastavne planove i programe.
25. Osnove programa i Programi za područja aktivnosti u predškolskom vaspitanju i obrazovanju (2004). Podgorica: Savjet za nastavne planove i programe.
26. Osnove programa vaspitnog rada sa decom uzrasta do tri godine (1996): Beograd: Prosvetni rad.
27. Pavlovski, T. (1991): Tematsko planiranje u dečjem vrtiću. Beograd: IPA.
28. Pijaže, Ž., Inhelder, B. (1996): Intelektualni razvoj djeteta. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
29. Pešić, M. (1987): Vrednovanje predškolskih vaspitnih programa. Beograd: ZUNS.
30. Pešić, M. (1982): Aktivnosti i uloge dece i vaspitača. Beograd: Predškolsko dete, br. 1-2.
31. Pešić, M. (1983): Postupci uloge vaspitača i dece u predškolskoj ustanovi. Beograd: Predškolsko dete, 1-2.
32. Šain, M., Marković, M., Kovačević, I., Danevski, D., Pađan, M. (1996): Korak po korak – vaspitanje dece do tri godine. Beograd: Kreativni centar.
33. Šefer, J., Maksić, S. (2003): Uvažavanje različitosti i obrazovanje, Beograd: IPA.
34. Šefer, J. (2005): Kreativne aktivnosti u tematskoj nastavi. Beograd: IPA.
35. Vigotski, L.S. (1986): Kognitivni razvoj deteta, Zbornik radova iz razvojne psihologije. Beograd: Savez društava psihologa SR Srbije.
36. Zakoni iz oblasti obrazovanja Crne Gore (2002). Podgorica: ZUNS.
37. Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju (2002). Podgorica: ZUNS.